

नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले.

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનાં વ્યાખ્યાનો.

પુસ્તક પહેલું.

(પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ મળધી)

ભાષાન્તર કર્તા,

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ.

૧૨૨૩/૧

પ્રકાશક,

મોલ ઇન્ડીયા હોમ ટ્રલ લીમિટેડ,

હોર્નબી રોડ, કોટ,

મુંબઈ.

પ્રસ્તાવના.

ગોખલે સંવત્સરી સમયે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનાં લાપણોના અનુવાદ બહાર પાડવાનો વિચાર પ્રથમ મને સુઝેલો. હોવાથી પહેલાં પુસ્તકની પ્રસ્તાવના હું લખું એ કંઈક અંશે યોગ્ય છે. ગોખલે સંવત્સરી આપણે સદાય ઉજવતા રહીશું એવી ધારણા છે. હરેક અવસરે ભજનકીર્તન કરી લાપણો આપી વિસર્જન થવું એમાં ઘણીવેળા કાળક્ષેપ થાય છે, અને કોઈ લાભ ઉઠાવતું નથી. લાપણોના મહિમા કરતાં કાર્યનો મહિમા વધે એ હેતુથી અને ઉજવવાની ક્રિયામાંથી પ્રભા કાંઈક સંગીન લાભ પ્રતિવર્ષ મેળવી શકે એમ ધારી સંવત્સરીના વ્યવસ્થાપકોએ ગયે વર્ષે એવો ઠરાવ કર્યો કે એ નિમિત્તે કાંઈક ઉપયોગી પુસ્તક માતૃભાષામાં બહાર પાડવું. સાથે કયું પુસ્તક એ પણ નિશ્ચય કરી લીધો, અને પસંદગી સ્વાભાવિક રીતે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માનાં લાપણોની થઈ.

અનુવાદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં દીપ્તી નીકળે એવો, એ મહાન્ પુરુષનાં પવિત્ર વચનો જેવાં મૂળમાં શોભી રહ્યાં છે તેવી શૈભા બને તેટલે પ્રયત્ને આપણી ભાષામાં જળવાય એવો,

આદર્શરૂપ હોવો જોઈએ, એવી સહુની ઈચ્છા હતી. આ કામ પેસા આપતાં ન જનવા જોગ હતું; સ્વયંસેવકોથીજ યાય એવું હતું; એવા સ્વયંસેવકો તો મળી આવ્યા; છતાં હજુએ બન્યું છે કે નહિ, એ તો લવિષ્યમાં જણાશે. જે ભાગની આ પ્રસ્તાવના છે તે ભાગના અનુવાદક રા. રા. મહાદેવ હરિભ.ઈ દેશાઈ છે. એમને વિષે કરી એળખાણ આપવાનું અહીં પ્રયોજન નથી. હું માત્ર એટલુંજ કહીશ કે એ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમી છે, વિષય એમનાથી અજાણ્યો નથી, અને સ્વર્ગસ્થ મહાત્માના હબરે પૂજારીમાંના એ પણ એક છે. પોતાનું કાર્ય એમણે અતિ ઉત્સાહથી અને પ્રેમભાવથી કર્યું છે, એટલે આશા રાખી શકાય કે આ અનુવાદ ગુર્જર સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવશે.

ગયા વર્ષની 'સંવત્સરીમાં' પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો કરાવ બહાર પડશે એમ મુંબઈની હોમ રૂલ લીગે જણ્યું, કે તુરત તેના મંત્રીઓએ ઉદાર મદદ આપવાને તારકર્યો, અને પાછળથી ત્રણ હજાર રૂપીઆ જેટલી મોટી રકમ આ કામ માટે મંજૂર કરી; એટલે વ્યવસ્થાપક મંડળને દ્રવ્ય એકઠું કરવાની કરીએ ચિંતા ન રહી, વગર સંકોચે આવે. મોંઘવારીને સમયે પણ છપામણી, કાગળ, પૂંકાં, વગેરેનું સૌંદર્ય જાળવવાની તે મંડળની ઈચ્છા તૃપ્ત થઈ. આ ઉદારતાને સારૂ હોમ રૂલ લીગને ધન્યવાદ થટે છે.

ઉપરાંત પાંચેઆડે એ તો પ્રસ્તાવનાની પ્રસ્તાવના રૂપે છે. ખરી પ્રસ્તાવના સ્વર્ગસ્થને વિષે કંઈ પણ લખવું એ છે. પણ શિષ્ય ગુરૂ વિષે શું લખે ? કેમ લખે ? શિષ્યનું લખવું એ એક વિચારે ઉદ્ભવતીજ અણામ. ખરો શિષ્ય તો એ, કે

જે ગુરુમાં શમી જાય. એટલે એ ટીકાકાર તો હોયજ નહિ. દોષ જુએ એ ભક્તિજ નથી, અને ગુણદોષનું પૃથક્કરણ ન કરી શકે એવા લેખક પાસેથી પ્રભાવન કાંઈપણ સ્તુતિનો અંગીકાર ન કરે તો ફરિયાદને અવકાશ નથી. શિષ્યનું આચરણ એજ તેની ગુરુ ઉપરની ટીકા છે. ગોખલેજી મારા શાસ્ત્રગુરુ હતા એમ મેં ઘણીએવાર કહ્યું છે એટલે એમને વિષે લખવા હું મને અસમર્થ ગણું છું, જે લખું તે મને ન્યૂનજ લાગે. મને લાગે છે કે ગુરુ શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આધ્યાત્મિક છે. એ ગણિતશાસ્ત્રનાં ધોરણ ઉપર રચાતો નથી. એક ક્ષણની અંદર, જાણે કે અનાયાસે, થયો હોયની તેમ એ સંબંધ બંધાય છે અને બંધાયા પછી કદી તુટી શકતો નથી.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ની સાલમાં અમારી વચ્ચે એ સંબંધ બંધાયો. એ વેળા મને તો એ સંબંધનું જરાએ જ્ઞાન ન હતું, એમને પણ ન હતું. એજ સમયે ગુરુના ગુરુને, લોકમાન્ય ટિળકને, સર ફિરોજશાહ મહેતાને, ન્યાયમૂર્તિ બદ્રદિન તૈયબજીને, ડા. ભાંડારકરને, તેમજ બંગાળ અને મદ્રાસના નેતાઓને નમસ્કાર કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને મળ્યો હતો. હું છેક તરુણ વયનો હતો. બધાએ મારા ઉપર પ્રેમનો વર્ષાદ વરસાવ્યો હતો. એ પ્રસંગો મારી જીવનમાં ન ભૂલી શકાય એવામાંના હતા. પણ જે શીતળતા મને ગોખલેજીના પ્રસંગથી મળી તે બીજાઓ પાસેથી હું મેળવી ન શક્યો. ગોખલેજીએ મારા ઉપર વધારે બહાલ રેડેલી એવું મને જરાએ સ્મરણ નથી. જો મહારે બહાલન ઓંકડાજ મૂકવા હોય તો મને એવું સ્મરણ છે કે ડા. ભાંડારકર જે અપૂર્વ ભાવ મારા ઉપર પ્રદર્શિત કરેલો તેવો બીજા દોષકે નહિ કરેલો. તેઓએ મને કહેલું, 'હું હાલ જાહેર કામમાં ભાગ

લેતો નથી, પણ તારેજ ખાતર તારા સવાલને વિષેની સલામાં પ્રમુખસ્થાન લેવા ધારું છું.' એમ છતાં મને કેવળ ગોખલેજ ખાંધી શક્યા. આ સંબંધે કાંઈ વિશેષ પરિણામ તુરતમાં નહિ પડેલું. પણ ૧૯૦૨ની સાલમાં જ્યારે કલકત્તાની કૉંગ્રેસ વેળા હું હાજર હતો તે વખતે મને મારી શિષ્યદશાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું. ઉપરના ઘણાખરા બધા નેતાઓનાં દર્શનનો લાભ મને આ વખતે ફરી મળ્યો. મેં જોયું કે ગોખલેજ મને ભૂલી ગયા ન હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમણે તો મારી બાંહ પકડી. સ્થૂલ પરિણામ તેને અનુસરતાં આવ્યાં. મને પોતાને ઘેર ઘસડી ગયા. વિષયવિચારણી સલામાં મને ધાસ્તી લાગી કે હું તો રખડ્યો. ઠરાવોની ચર્ચા ચાલી રહી હતી, ત્યારે મારા ખીસામાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે એક ઠરાવ પડ્યો છે એવું કહેવાની મારી હિંમત તો ઉવટ સુધી ન ચાલી. રાત તો મારે સાડ રોકાયજ નહિ. નેતાઓ કામ સમેટી લેવા અધીરા થયા. હમણાં ઉઠી જશે એવા લયથી હું કાંપી રહ્યો હતો. ગોખલેજને પણ યાદ દેવાની મારી હિંમત ન ચાલી; તેટલામાં તો તે જોડી ઉઠ્યા, 'ગાંધીની પાસે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ બાબત એક ઠરાવ છે તે આપણે વિચારવો પડશે.' મારા આનંદનો તો પારજ ન રહ્યો. કૉંગ્રેસનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો, એટલે કૉંગ્રેસમાં પસાર થતા ઠરાવોની કીમત મારી નજરે બહુ હતી. ત્યાર પછીના પ્રસંગો ઘણા છે, અને તે બધા પવિત્ર છે. પણ હાલ તો એમનો જે મહામંત્ર મેં માન્યો છે, તેનું વર્ણન કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી કરવી ઉચિત જણાય છે.

આ કહણુ કળિકાળમાં સ્વચ્છ ધર્મવૃત્તિ ડોઈક જ જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. ઋષિઓ, મુનિઓ, સાધુઓનું નામ ધરાવી તેઓ હાલ બ્રમણ કરતા જોવામાં આવે છે તેમાં આ વૃત્તિ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. તેઓ ધર્મના ખબ્બનચી નથી એ તો સૌ ડોઈ જોઈ શકે છે. એક જ સુંદર વાક્યમાં ધર્મ ક્યાં ડોઈ શકે એ ભક્તશિરોમણિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ બતાવી આપ્યું છે:—

‘જ્યાં લગી આત્માતત્ત્વ ચીન્યો નહિ

ત્યાં લગી સાધના સર્વ ભૂઠી.’

આહું તેના અનુભવસાગરમાંથી નીતરી આવેલું તેનું વચન છે. એ ઉપરથી આપણે જાણી લઈએ છીએ કે મહાતપસ્વી, મહાયોગી જે યોગની ખધી ક્રિયાઓ જાણુતો હોય, તેમાં પણ ધર્મ વસે છે એમ હમેશાં હોતું નથી. ગોખલેજીએ આત્મતત્ત્વની સરસ ઓળખ કરી હતી, એ વિષે મને જરાએ શંકા નથી. તેમણે ધર્મનો દેખાવ કદી નથી કર્યો, એમ છતાં તેમનું જીવન ધર્મમય હતું. યુગે યુગે મોક્ષ માર્ગે લઈ જનારી પ્રધાન પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવી છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની શિથિલતા જોવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે ધર્મજગૃતિ ડોઈ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી થયેલી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિ હમેશાં તે તે સમયના વાતાવરણની સાથે સંબંધ રાખતી હોય છે. આ સમયે આપણી પડતી દશા આપણી રાજ્યદારી સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ. અપૂર્ણ વિચારને લઈને આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે રાજ્યદારી સ્થિતિ સુધરે તો પડતીમાંથી ચઢતી તુરત થાય. આ વાક્ય એક પક્ષેજ ખરું છે. રાજ્યદારી સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી ચઢતી થાય નહિ. પણ રાજ્યદારી સ્થિતિમાં

ગમે તે પ્રકારે પરિવર્તન થાય તોયે ચઢતીજ થાય એવું કંઈ નથી. 'એ પરિવર્તન નીચળવનારાં સાધનો મેલાં હોય તો પરિવર્તન ઉત્પત્તિ ન હોય પણ અવનતિ હોવાનો ખડુ સંભવ રહે. સ્વચ્છ સાધનથીજ રાજ્યદારી સ્થિતિમાં થયેલું પરિવર્તન આપણને ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જાય. આ ગોખલેજીએ પોતાની જાહેર જીંદગીના આરંભમાંજ જોયું એટલુંજ નહિ પણ એ સિદ્ધાન્તને તેમણે અમલમાં મૂક્યો. લોકજાગૃતિ માત્ર રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિદારાજ થઈ શકતી હતી, એ તો સૌએ જોયેલું. એ પ્રવૃત્તિને જો ધર્મનું સ્વરૂપ અપાય તો રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવનારી થઈ પડે. આવો જીવ્ય વિચાર તેમણે પોતાની હિંદુ સેવક સમાજ પાસે અને પ્રજા સમક્ષ મકેલો. તેમણે દહતાપૂર્વક કહ્યું કે આપણી રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી તેમાં ધર્મવૃત્તિ દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી શુષ્ક રહેવાની. "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા" ના લેખકે તેમનાં અવસાનની નોંધ લેતાં ગોખલેજીનાં કાર્યની આ વિલક્ષણતા ઉપર ધ્યાન એત્યું હતું, અને રાજ્યદારી સંન્યાસી બનાવવાનો તેમનો પ્રયત્ન સફળ થયે કે નહિ એ વિષે ચંકા બતાવી તેમણે વારસામાં મૂકેલી હિંદુ સેવક સમાજને સાવધાન કરી હતી. આ જમાનામાં રાજ્યદારી સંન્યાસીજ સંન્યાસને લીધાવી શકવાના છે. બીજા પ્રાયઃ ભગવું લજવનારાં જ હશે. શુદ્ધ ધર્મમાર્ગે જનારો કોઈપણ ભારતવાસી રાજ્યપ્રકરણી કાર્યોમાં ભાગ લીધા વિના ભાગ્યેજ રહી શકે, એટલે બીજાં રૂપમાં કહેતાં શુદ્ધ ધર્મમાર્ગી લોકસેવાનો અંગીકાર કર્યા વિના રહીજ શકતો નથી, અને રાજ્યતંત્રની જાળમાં આપણે બધા એટલે બધે દરજ્જે ગુંચવાયલા છીએ કે રાજ્યતંત્રમાં પડ્યા વિના લોકસેવા સંભવિત નથી. જે એડુતો

અસહના વખતમાં રાજ્યાધિકારી કોણ છે તેને વિષે અજ્ઞાત રહેવા છતાં પોતાનું સ્વરણ જીવન નિર્ભયપણે ગુજારી શકતા હતા, તેઓની એવી નિરાળી સ્થિતિ હવે રહી નથી. આગે સમયે તેમનું ધર્માચરણ રાજ્યપ્રકરણી સ્થિતિને અવલંબીને હોવું જોઈએ. આ મહત્ત્વનો સ્વીકાર આપણા સાધુઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ, મૌલવીઓ, પાઠરીઓ કરે તો સ્થળે સ્થળે હિંદુ એવક સમાજ હોય, અને ધર્મવૃત્તિ હિંદુસ્થાનમાં એવું વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે કે જેથી રાજ્યતંત્ર જે અળખામણું થઈ પડ્યું છે તે શુદ્ધ થાય, હિંદુસ્થાન જે ધાર્મિક સામ્રાજ્ય લોગવતું હતું એમ આપણે જાણીએ છીએ તે સામ્રાજ્ય તે પાછું લોગવે, હિંદુનાં બંધનો એક સણમાં તુટે અને એક પ્રાચીન દૃષ્ટાએ પોતાની અમર વાણીમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય: લોખંડનો ઉપયોગ તરવાર બનાવવામાં નહિ, પણ હજી બનાવવામાં થયે, અને સિંહની સાથે ઘેટાં મિત્રભાવે વિચરશે.* એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિ ગોખલેજીના જીવનનો મંત્ર હોતો, એજ તેમનો મંદેશો છે, અને હું માનું છું કે સરલ મનથી વાંચનાર, તેમનાં લાપણોમાં આ મંત્ર શબ્દ શબ્દે ઓળખશે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

* "And they shall beat their swords into ploughshares and their spears into pruning hooks." Isaiah 2, 4.

"The wolf and the lamb shall feed together and the lion shall eat straw like the bullock." Ibid 65, 25

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	સ્થળ.	પૃષ્ઠ.
દાદાભાઈ નવરોજી	..... સુ'બર્ધ	૧
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૧)	સુ'બર્ધ	૮
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૨) ...	સુ'બર્ધ	૧૨
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે (૩) ...	મદ્રાસ	૩૨
સર ફિદોજશાહ મહેતા (૧) ...	બેલગામ	૪૦
સર ફિદોજશાહ મહેતા (૨) ...	સુ'બર્ધ	૪૩
બ્યોમેશ ચંદ્ર ગોંનરજી	..... લંડન	૫૨
શિવિર કુમાર ઘોષ	..... કેલકત્તા	૫૭
ભગિની નિવેદિતા	..... કેલકત્તા	૫૮
મિ. એ. એા. હૂમ	..... પૂના	૬૨
સર વિલિયમ વેડર્ન (૧)	અલ્લાહાદ	૬૬
સર વિલિયમ વેડર્ન (૨)	લંડન	૭૧
લૉડ નોર્થબ્રુક અને 'હોમ ચાલ્સ' લાહોર	.....	૭૬

આગ્યેજ આવી ચકયો હશે. દેશના વહીવટમાં, ખામ કરીને શિક્ષણની બાબતમાં, બ્રિટિશ રાજ્યની જે શાણી અને ઉદાર રાજ્યનીતિ આદે છે તેને ધન્ય છે કે જે વસ્તુ જે વેળા કલ્પનામાં આવવી એ કઠણ હતી, તે આજ નજરે જોવામાં આવતી થઈ છે. નવીન વસ્તુસ્થિતિ અને તેથી ઉદ્ધ પામેલી આશાઓનો અરો મર્મ સમજીને તે આશાઓ બર લાવવા માટે જીવંતોડ મથન કરવાનું માન દાદાબાઈ અને તેમની સાથે કામ કરનારા આદ્ય હિંદુ હિતૈષીઓને ધટે છે. ત્યાર પછી, દેશ સેવકોની એક પેઢી તો કાર્યક્ષેત્રમાંથી ખસીએ ગઈ છે, અને તે પછીની પેઢીના પણુ હવે ગણ્યા ગાંઠ્યા જણુ આપણા માર્ગદર્શ તરીકે રહ્યા છે. ચિરંજીવે! તેઓ ! પણુ દાદાબાઈ તો પ્રથમથી તે અવાપિ પર્યંત સહુ પ્રવૃત્તિના ધુરંધરજ રહ્યા છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા કે નિરાશા તેમનો ઉત્સાહ મોજો પાડી શક્યા નથી, તેમ એમના બહાર રહેવાને કારણે એમના દેશ બંધુઓની ઉપરનો એમનો કાબુ લવલેશ ઓછો થયો નથી. નાના પાયા ઉપરથી આજની સ્થિતિએ ચઢેલી હાલની રાજકીય ગલતગણે એમણે પોતાના બાળકવત્ ગણીને કુમળી કાળજીથી ઉછેરી છે. તેના વિજય પરાજયને એમણે પોતાના જીવનના વિજય પરાજય માન્યા છે, અને તેની સર્વે દશાઓના-તેનું ભવિષ્ય ઉત્તજવલ હતું ત્યારની, અને આકાશ મેઘાચળ હતું ત્યારની દશાઓના-તેઓ શાક્ષી છે. એટલે આજે દાદાબાઈના જન્મની પુણ્યતિથિ ઉજવીને, આજ પચાસથી વધારે વર્ષ થયાં જોએ આપણું મથનો અને મનોરથોની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમા રહ્યા છે તેમને આપણે માન આપીએ છીએ, અને સર્વ શકિતમાન શંકરનો આજ ખરા અંતરથી પાડ માનીએ છીએ કે આપણી માતૃભૂમિની સેવા માટે સંપૂર્ણ નિવેદિત. આ જીવન આટલો લાંબો કાળ આપણે માટે ટકી રહ્યું છે.

અને, ગૃહસ્થો, એ જીવનની કથા તે કેમ કહી અવ ! એ જીવનની મધુર સાધુતા, સરલતા, નમ્ર ક્ષમાશીલતા, એની નમ્ર અત્યંતિસ્મૃતિ, એની ઉદાત્ત દેશ ભક્તિ, એનો વિપુલ પ્રેમ, ઉચ્ચ મનોરથોની સાધના માટે એમનું કઠોર તપ—આ બધું વિચારીએ છીએ ત્યારે કોઈ દેવો

સમક્ષ આપણે ઉભાં છીએ એવું લાગે છે ! બેશક, જે પ્રજા આવો એક નર ઉત્પન્ન કરી ચક્રી તેને માટે આશા રહેવીજ નેહાએ, પછી, એકવાર રાનડેએ કહ્યું હતું તેમ, તે ભલેને ૩૦ કરોડમાં માત્ર એકજ હોય ! પણ મુખ્યના ત્રોતાજનો આગળ દાદાભાઈનાં આદિત્રનું ગુણગાન કરવાની હું જરૂર નેતો નથી. જાહેતર છે કે આપની રજયથી જે બે પાંચ મીનીટ હજી હું બોલવા ધારું છું તેટલામાં, હાલ કંઈક વિવાદનો વિષય થયેલા એમના મુખ્ય મુખ્ય ઉપદેશો હું સંક્ષેપે કરું. બ્રિટિશ રાજયથી આપણને જે મોટા સામો થયા છે તેનો સામાર રવીકાર, દાદાભાઈના કરતાં કોઈએ વિશેષ દિલોઝનીથી કર્યો નથી. પણ આ સામોને કંત્રાકિત કરનારાં બે અનિષ્ટો—એક આર્થિક અને એક નીતિગત—મોથી પ્રથમ એમનાંજ લક્ષમાં આવ્યાં હતાં, અને એમણે પોતાની સાંખી કારકીર્દિ દરમ્યાન રાજકર્તા પ્રજાને તેનું ભાન કરાવવાને સતત પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યાછે. આર્થિક અનિષ્ટ તે આ દેશમાંથી પ્રતિવર્ષ ચાકી રહેલી ધનની ધારા વા દ્રવ્યશોષણ; અને નીતિગત અનિષ્ટ, આખી પ્રજાને ઉંચી અને દુઃખદાર જીવ્યાઓથી દૂર રાખીને વામનજી જેવી બનાવી દીધી છે, તે. હવે મારા મને તો આ બન્ને બાજતમાં દાદાભાઈનો પક્ષ તોડવો પડે એમ નથી. દ્રવ્ય-શોષણનો પ્રશ્ન પ્રથમ લેશું : આ બધાં વર્ષ દાદાભાઈ પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે કે દર વર્ષ દેશનું પુષ્કળ દ્રવ્ય બહાર પડી જાયછે, અને તેનો કશો દેખીતો બદલો દેશને મળતો નથી. અને આમાં યુરોપિયન અમલદારો સાંખી રજા ઉપર જાય છે તેમના પગારો, યુરોપિયન લશ્કર માટે ઘોર ઓદિસને આપવાનું ખર્ચ અને હિંદુસ્થાની સરકારના ઈર્ષાંડમાં કરવામાં આવતા ખીજ ખર્ચનોજ સમાવેશ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ યુરોપિયન વેપારીઓએ દેશમાં મેજવીને બહાર મોકલેલા નફાનો, તથા અંગ્રેજ વકીલો, ડોક્ટરો, અને દિવાની અને લશ્કરી નોકરીમાં રહેલા યુરોપિયનોના ખચાવેલાં નાણાંનો પણ સમાવેશ થાયછે—અને દાદાભાઈની ગણતરી એવી છે કે આ ધનધારાનો આંકડો વર્ષ દહાડે બે કરોડ થવા જાયછે. દવે, આ દ્રવ્યશોષણને વ્યવહારપ્રમોગિતા અથવા રાજકીય આવરણકતાના કારણે ગમે તેટલું ન્યાય ભલે દરાવવામાં આવે, પણ કેવળ આર્થિક

દષ્ટિ બિન્દુથી જતાં તો દેશમાંથી આટલું ધન તણાઈ જાય છે એ ચોક્કસ છે, કારણ તેના બદલામાં દેશમાં કશું રહેતું નથી. સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિમાં નો આ લોકો જે નોકરી બજાવે છે તે હિંદીઓ પોતે પણ બજાવી શકે તેમ છે, પણ હાલના અસાધારણ સંબંધોમાં તેઓ હિંદીઓની જગ્યા પડ્યાવી પડ્યા છે, અને અવેજમાં કશું દેશમાં મુકી ગયા સિવાય આટલું દબ્ય બહાર નાણી જાય છે. હવે, હિંદુસ્તાન તરંગર દેશ હોત તોએ વર્ષોવર્ષ આમ નાણાં તણાઈ જાય એ કાંઈ નાની સૂની વાત નહિ ગણાત, પણ હાલતો દરેક તરફથી અને સરકાર કરે તે સમજું સાફ કરે છે એવું અસહ્ય પ્રતિપાદન કરનારાઓ તરફથી પણ કબુલ કરવામાં આવે છે કે હિંદુ જગતના અતિરંક દેશોમાંનો એક છે. અને દાદાભાઈનું કહેવું એવું છે કે વર્ષોવર્ષ દેશમાંથી તણાઈ જતાં નાણાંને લીધે ખરી રીતે કહીએ તો દેશમાં સંચય કરવાનું કાંઈ રહેતું જ નથી, અને ઉલોગનો આધાર મૂકી ઉપર છે, અને મૂંડી સંચયમાંથીજ પેદા થઈ શકે છે તે કારણને લીધે, આ દબ્યશોષણના પરિણામે દેશની ઔદ્યોગિક ખીણવણી દેશનાં સંવાનોથી થવી લગભગ અશક્ય થાય છે. ઉંચા અને જુએદારી બરેલા ઝોલાઓમાંથી આપણને ખાતમ રાખવામાં આવે છે, તે વિષે પણ તેમનું કહેવું એટલું જ સ્પષ્ટ છે. જ્યારે સરકારી નોકરીની ઉંચા હરજીની જગ્યા મેળવવા મારે આપણે હીલચાલ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણા દેશજનો માટે કંટાળી વધારે જગ્યાઓ માગીએ છીએ એટલું જ નથી; જો કે તેટલું જ હોય તોએ તેમાં કાંઈ નામોશી બરેલું નથી. પણ ખરી રીતે જતાં, આપણે તો રાજ્યની જવાબદારીમાં ભાગ માગીએ છીએ. જે જગ્યાઓ ઉપર કામ કર્યાથી યુક્તિમત્તા, ચારિત્રજન, અને આદે તેમાં કામ ઉપાડવાની શક્તિ વધે, અને જે શક્તિઓને લીધે જ ખરી રીતે રાજકોળ કરનારા પુરુષો, અને માત્ર વશવર્તી રહેનારા પુરુષો વચ્ચે ભેદ પડે છે તે શક્તિઓ ખીણાવે, એવી જગ્યા આપણા દેશમાં આપણે મેળવવી છે. વારુ, ત્યારે કેટલાક રીસાદારો કહે છે, કે દાદાભાઈ તો હમણાં હમણાં જાહુન કાઢી બાપા વાપરે છે, અને તેવી બાપાથી તો રાજકર્તા વર્ગનાં માણસોમાં માત્ર ધૃતિરાહુ જ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. હવે, ગૃહસ્થો, આવી ફરિયાદ કરનારા લોકોને

હું એક ખે બાજતો વિચારી જોવાની વિનંતિ કરીય. સૌ કોઈ જાણે છે કે આખી જગતમાં દાદાભાઈના જેવા નરમ માણસ બહુ વિરલ હશે. આવા માણસને જ્યારે કડવી બાધા વાપરવાની ફરજ પડે, ત્યારે વસ્તુસ્થિતિમાં કંઈક એવું હોવું જોઈએ કે જેને લીધે એમને આટલું તપવું પડે. આ કારણથી એમને તપીને બોલાવવાની જવાબદારી તે વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારાઓને સિર છે, દાદાભાઈને સિર નથી. વળી, દાદાભાઈના છેક પૂર્વાવસ્થાના લેખો જુઓ; મધ્યાવસ્થાના એ જુઓ અને હું એકઠકે કહી શકું છું કે એ લેખોમાંના એક પણ શબ્દ કોઈ એવો નહિ દાદી આપી શકશે કે જે કડવો કહી શકાય. એ હમણાં ફેટલોક કાળ થયાં એઓ એવી બાધા વાપરવા લાગ્યા છે કે જે કદાચ કોઈને બહુ કડક લાગે, તો તેનું કારણ એટલું જ છે કે આઠસાં વર્ષો થયાં એમનું સંઘર્ષ કથેલું અસ્વસ્થતા જેવું જ રહ્યું છે; ખીજું કારણ એ કે તેમને તેમજ આપણને સૌને એમ લાગે છે કે ઈશ્વરના ચાલના અદલ આદર્શો હાલ ફેટલાંકે વર્ષો થયાં ઉતરતા જતા આલ્યા છે. આ ઉપરાંત, સન્નારીઓ અને સદૃશરથો, પોતાને જે સત્ય લાગે છે તે, મારા તમારા જેવા દાંડાદુભે કરીને કહે તેમ નહિ પણ ચોખ્ખું અને ચટ કહેવાનો દાદાભાઈ જેવા વયોવૃદ્ધ અને દેશના પરમ હિત માટે શુભ અર્પણ કરનારા પુરુષને અધિકાર છે. મારે મને તો દાદાભાઈ આગે પોતાના દેશખંડુઓનાં નહિ પણ દેશના રાજકર્તાઓના પણ શુરને ધ્યાને છે. અને શુરજી તો સમ્યકે સુંદર અને રાચક શબ્દોથી રાજગાયો વિના સ્પષ્ટ અને ઉદારું જ કહે છે એવી દ્રશ્યાદ કોઈ કહે ખરો કે? ગુદરથો, આથી દ્રશ્યાદ કોઈ કોટવાર અંગ્રેજ લોકો કહે તો મને તે કોઈ બહુ લાગે નહિ, પણ ખરેખર જેમણે પોતે દેશને માટે કંઈ જ નહિ અથવા તો જૂનું જેવું કીધું છે તેવા આપણા દેશી બાધાઓ બેધડક એમ કહે કે કડક બાધા વાપરીને દાદાભાઈ જ દેશ હિતને હાનિ પહોંચાડે છે તો તે હું લેશમાન સહન કરી શકું એમ નથી. નહિ, બાધ નહિ, દાદાભાઈ કડક કે નરમ, મુઝે તેવી બાધા બલે બોલતા, આપણે તો તેમના ઝૂંડા તોળે જીએ. દાદાભાઈને જે તરછોડે તે આપણને જોઈ તો નથી, તે આપણાં જ નથી. દાદા ઉપર જંગલી અને અપમાન બરી રીતે જે હાથ ઉગામવા

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે આપને હું વધુ રોકવા માગતો નથી. પણ હું એસી જાઉં તે પહેલાં તમારામાંના યુવકોને હું એકાદ બોલ ઉપદેશનો કહી લઉં. યુવક મિત્રો, પ્રભુએ દાદાબાઈના જીવનથી કેવું બંધ દેખાતા તમારી સમક્ષ મૂક્યું છે! એમના બંધ જીવનનાં મનનથી તમારામાં જે ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે તે, માત્ર તેમનું નામ સાંભળી તમે જે આનંદોદાર કરો છો તેટલામાંજ આ વિભાવ પામે તો આ પુણ્યતિથિ ઉજવવાનો હેતુ બાળ્યેજ સધાયો કહેવાશે. એ જીવનમાંથી મળતા બોધ ઉપર મનન કરવાનું અને તેને તમારાથી બને તેટલે અંશે વિચાર અને આચારમાં ઉતારવાનું કહું છું, કે જેથી કરીને વખત જતાં એ ઉચ્ચ ગુણો તમારાં જીવનનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો બની રહે. જંધુઓ, પરમ કૃપાળુ સર્વજ્ઞ ભગવાન જૂદી જૂદી પ્રભાને જૂદે જૂદે વખતે, સૌ સૌની જરૂરીઆત પ્રમાણે એવા મહાપુરુષો આપેછે, કે જેઓની જ્યોતિ જગતના પામર જનોનો પંથ ઉઠાવે છે. હું નિઃસંદેહ કહું છું કે દાદાબાઈ આપીને પ્રભુએ આપણને એવા એક મહાપુરુષ આપ્યાછે. મારે મને તો દાદાબાઈ જગતના કાષ્ઠપણ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉચ્ચોચ પ્રતિની દેશભક્તિના એક સર્વ શ્રેષ્ઠ નમુના છે. અલબત્ત, આપણે કોઈ એમની કીર્તિ કે કાંઈક એમના જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથીજ. તેમજ એમના અમર સંકલ્પ, એમની ઉદ્યમ કરવાની અમરશક્તિ અને એમની ઉંચી કાઠિની મનોજાતિ પણ કોઈકમાંજ આવી શકે. પણ આપણે સૌ જાતિ અને ધર્મના ભેદ સિવાય દેશને માટે તેમના જેટલા અનુરાગ રાખી શકીએ: આપણે સૌ જે મહાકારણને માટે તેમણે એક નિમ્નથી પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તેને માટે કાંઈક બોગ તો આપી શકીએ છે. દાદાના જીવનમાંથી મળતો, માતૃભૂમિને માટે આત્માર્પણનો પરમ બોધ નો નિદાન આપણે લઈ શકીએ. અને જો આપણા યુવકો જેટલાજ બોધ પોતાનાં જીવનમાં રહેજ રહાજ પણ ઉતારશે તો, વખતો વખત કાળાં વાદળ દેખા દેતાં હોતે પણ ભવિષ્ય ઉજળું આશા ભર્યુંજ આવનાર છે.

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મને ધીરજથી સાંભળવા બદલ હું આપનો બહુ આભારી છું.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

૧.

[મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ઉપરનું આ શાપજી નામદાર ગોખલેએ સને ૧૯૦૧ના જુલાઈ મહિનાની ૯ થી તારીખે મુંબઈમાં, તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ નેથરફીલ્ડના અધ્યક્ષપણા નીચે મળેલી રમારક સભા સમક્ષ આપેલું હતું.]

નામદાર સાહેબ, આ જમાનામાં જે કોઈ હિંદવાસીને તેના પ્રેમાર્થે, કૃતાર અને શોકાર્થે દેશબંધુઓ તરફથી રમારક પ્રદ્યુ દેવા તો તે હિંદુ વાસી ખરેખર સ્વર્ગસ્થ રાનડે હતા. આલીસ વર્ષ સુધી રાનડેએ આપણે માટે કદ વેઠ્યું; અને તે એક ક્ષેત્રમાં નહિ પણ સાર્વજનિક હિત પ્રદર્શિના લગભગ સપળાં ક્ષેત્રોમાં અતુલ નિષ્ઠા અને હૃદયથી અને અતિ કેડવી નિરાશામાં પણ અખંડ રહેલી શ્રદ્ધાથી વેઠ્યું. એમણે આપણે માટે જે કામ કીધું છે, વ્યક્તિગત અને સમાજિક છવનના જે આદર્શ એમણે આપણી સમક્ષ મૂક્યા છે, અને દેશની સેવામાં ઉદાર રીતે વ્યતીત કરેલા જીવનનો જે ઉત્તરો દાખલો એમણે આપણને એસાડયો છે—આ સૌ, સદા કાલ, મારા દેશ બંધુના અગ્રેષ્ઠ ધન તરફ રહેવાનાં. ખરું છે કે રાનડે, જે કામ કરી શક્યા તેમાંનું-પણ, કુદરતે તેમને ઉચ્ચેચ પ્રતિભા યુક્ત શક્તિ મોકળે હાથે બહેલી હતી તેને લીધેજ. ઘણું શક્યું; પણ આ બક્ષિસો સાથે ખંત બર્ષો બગીરથ ઉદ્યમ, કેડક સંયમ, અને હૃદયના હિંચા યુક્તો ભેગા થયેલા ન હોત તો એ બક્ષિસોથી બહુ અર્થ સધાત નહિ; જ્ઞામાન્ય રીતે આટલા હૃદયના શુભાજી એકલા કોઈપણ જાણુને પોતાના બંધુઓમાં બહુ માન પમાડવાને પૂરતા છે, પણ રાનડેમાં તો હિંચા યુક્ત શક્તિ સાથે એ શુભાજી અનુપમ એક રાગ હતો. મને જે ઈસવ રજુ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં દેશમાં સર્વ વર્ગના લોકોને રાનડેને યોગ્ય રમારક ઉજા કરવા માટે નાણાં બરવાની વિનંતિ કરવી એવું કહ્યું છે. આ અતિ સુયોગ્ય દગખાસ્ત છે. કારણ અતિ, અને વર્ગની પદ્ધતિ વધારે વેગળા રહેનાર એમના કરતાં બાગ્યેજ કોઈ હશે, અને

न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे.

ખીજ કામોના ઉત્તમ લક્ષણોનો સ્વીકાર કરી સામાન્યજીવને માટે તેમની સાથે કાર્ય કરવાને વધારે તૈયાર એમના કરતાં કોઈ બાગ્યેજ હશે. ખરે, જૂદી જૂદી કામના લોકો રાષ્ટ્રીય કાર્યો માટે ત્યાં એકત્ર મળે, અને 'અમે હિંદીઓ પ્રથમ છીએ, અને હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી વગેરે પછી છીએ' એવો ભાવ ત્યાં અનુભવે તેનું એક સામાન્ય વ્યાખ્યાન સ્થાન ઉત્પન્ન કરવું એ એક એમની જાહેશીનો અતિપ્રિય મનોરથ હતો. રાનડેના આદર્શોમાં લેગમાત્ર જાતિતા કે અંકુચિતતા ન હતી. માનવ પ્રવૃત્તિની સર્વે દિશામાં, અને સર્વે વર્ગોના અને દરજ્જાના લોકોમાં પ્રગતિ થાય એવી એમની ઇચ્છા હતી, અને ખીજ સર્વ વસ્તુ વિપરીત મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યનું ખરું ગૌરવ સ્વીકારવાનું એમને તે કહેતા. પોતાના સમક્ષ રાખેલા આદર્શને એઓ ડેરી એક નિષ્ઠાથી જાહેશીમાં ઉતારી શક્યા છે, તે આપણને સેને બમર છે. જીવનમાં બહુ ઉત્તમ લક્ષ્ય એમણે સાધ્યું ખરું, પણ તે માટે એમને ડેરલો મોટો ભોગ આપવો પડ્યો છે? એમને શરીર મુખ્યત્વે જે ભોગ આપવો પડ્યો છે, તે વિષે હું બોલતો નથી, કારણ રાનડેના કરતાં વધારે આનંદથી, અથવા વધારે જિન તકરારે કે નિવૃત્તિ મેજથી લેવાની ઝાંછી આશાથી બાગ્યેજ કોઈએ પોતાનો કાર્ય-ખાર વહન કર્યો હશે; પણ હું તો એમને વારંવાર જે માનસિક દુઃખ લોભવવું પડ્યું છે તે વિષે બોલું છું. આપણી સમાજની હાલની ઉત્ક્રાન્તિની દશામાં, રા. તેજંગ અને પોતાના જેવાને, આચારના જે આદર્શોથી અને કર્તવ્યના જે પક્ષેથી વારંવાર કેવું ધર્મમ કટમાં આવવું પડ્યું તે, આજ જગતે આઠ વર્ષ ઉપરંશ. તેજંગ વિષે બોલતાં રાનડેએ બહુ બહુ ઉત્તમ રીતે કહી બતાવ્યું હતું. એ કથન તો ત્યારપછી સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. પોતાની પ્રવૃત્તિના અનેક ક્ષેત્રોમાં એમને આ ધર્મસંકટ નડ્યું હતું, અને વારંવાર તેથી ઉપજતું દુઃખ તેમને સહન કરવું પડ્યું હતું. સાસર્ગિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં, એઓ જેને જેમડી જાહેશી કહેતા તેવી જાહેશી એમને આગવી પડી હતી એટલુંજ નહિ, પણ રાજકીય વિષયોમાં પણ, એક પ્રકારનો દેખીતો કલહ ઉત્પન્ન થતો, રાજકર્તાઓનું કામ કેવું છે-અને તેમની

મુરદેશીઓ કેટલી છે તે સ્વીક્ષરીને તેમની સ્થિતિ વિચારવી ધટે છે; તે બાબત, અને દેશનું પરમ હિત જોતાં શું આવશ્યક છે તે બાબત વચ્ચે આ કસદ જમતો, અને આ બે કર્તવ્યનું સમાધાન કરવામાં ધણીએવાર ચિંતા અને દુઃખ બેઠેલા પડતાં. પણ રાનડે આ સપજો સંતાપ સમજીને સહન કરી લેતા; તેઓના મને એ સંતાપ તો બાવિધમાં ધનારાં સારાં વાનાંઓ માટે તેવારી હતી. એકવાર એઓ બોલ્યા હતા કે, “શૂણ્યનું દુઃખ સહન કરવાની આપણી ફરજ છે તે એટલા કારણથી નહિ કે સહેવામાં કાર્ષક મીઠું સુખ રહેલું છે, પણ ને કારણ માટે તે દુઃખ જોગવનું પડતું હતું તે કારણનું મહત્ત્વ વિચારમાં લેતાંતો દુઃખ અને સંતાપ કશા લેખામાં નથી એટલા માટે.” રાનડેનું એક બીજું લક્ષણ હતું તમોને કડીસ; તે એ કે તેમને સતત આત્મપરીક્ષણને કંઈ અભ્યાસ હતો, અને આખી જીંદગી એઓએ પોતાને કંઈ નિયમોને અધીન રાખીનેજ માણા છે. રાનડેના કરતાં પોતાના પ્રતિ વધારે સખતાધી, અને પારદાના પ્રતિ વધારે ઉદારતાથી જોનાર બીજા બાગ્યેજ કોઈ હશે. હમેશાં આત્મસંયમ રાખવાની એમની દેવ કંઈ તેમને કુદરતી બક્ષિસ તરીકે મળી ન હતી, પણ સતત સખત નિયમોને આધીન રહેવાની એમની વૃત્તિના પરિણામે થવા પામી હતી. એમના ઉપર કહેલા ધજાજ જનુની અને નામેરસી બરેલા હુમલાઓવાળાં લખાણો કાળજી પૂર્વક વંચાવતા અને એમના કંઈ જોતેલા કે લખેલાની પ્રસંસાત્મક નોંધ વાંચવાની પડતી મુશ્કેલતા એ એમને ધણીવાર જોયા છે. આ હુમલાઓથી એમને દુઃખ થાય એવો એમનો સ્વભાવ ન હતો એમ માનવું એ જુદા છે, ખરું છે કે મૃદ જમતની અધમ જાંતળથી અતિ દૂર ઉઠે એમના પોતાના નિરાળા સ્થાનમાં એઓ વિચરતા. પણ એમનું હૃદય અતિશય કોમળ હતું, અને હરેક પ્રકારનો અન્યાય તેમને તીવ્ર રીતે લાગી આવતો. જતાં, આ દુઃખનું મહત્ત્વ એની મર્યાદા શીખવવાની શક્તિમાં છે એમ માનીને તે સહન કરી લેતા, અને પોતાના નિકટમાં નિકટના આત્મીયોની આગળ પણ તે બાબત કદી ફરિયાદ ન કરતા. દેશના ખરા દિલથી કામ કરનારાઓને કોઈ અદ્યુત ત્વરાથી પરખી લઈ, તેમને

ઉત્તેજન આપવાની તેમની ખાસીઅત વિશે મારા મિત્ર, સર ભાલચંદ્ર
પ્રસાદે કરી ચૂક્યા છે. હું તે વિશે એટલું જ કહીશ કે એ બાબતમાં તો
એમની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હતી, અને આને પરિણામે, દેશમાં
સ્થળે સ્થળે એકલા એકલવાયા કામ કરતા અનેક યુવકોના ગ્રહ મંડળમાં
એઓ મધ્યસ્થ સૂર્ય રૂપે રહી તે સૌને પોતાનો પ્રકાશ અને ઉષ્મા આપતા,
અને એમની આસપાસ તે સૌ પોતપોતાની કક્ષામાં અને પોતપોતાને
અંતરે રહીને પ્રદક્ષિણા કરતા. આવા યુવકોમાં એઓ અતિશય ચમત્કારીક
ભક્તિભાવ જાગૃત કરી શક્યા હતા, અને જે કામ કરનારા યુવકો એમની
સાથે ગાઢ અંગત પરિચયમાં આવવાને ભાગ્યશાળી થતા તેમને તો એમનું
વચન તે શાસ્ત્ર રૂપ હતું, અને કરેલાકાર્ય માટે મળેલી એમની પસંદગી એ
તેનું પગ્મ ઐહિક દ્રવ્ય હતું. ખરી રીતે, રાનડેમાં એક મહાન શુદ્ધતા આદર્શ
મહાશ્વિ અતિ ધણુ અંશે રહેલાં હતાં. અને જ્યારે આવા શુદ્ધ આપણને
છોડી ગયા છે, ત્યારે આપણા પડતાં આખડતાં પગલાંનો પથ જે જ્યોતિ
અધાપિપર્યંત ઉજળા રહી હતી તે એકાએક હોલાઈ છે, અને આપણું
જીવન ઉપર અધકારનો પડદો પડ્યો છે, એમ આપણને લાગે તેમાં શી
નવાઈ ! છતાં, નામદાર માહેબ, અમે એટલી તો નમ્ર આશા રાખી
શકીએ કે જેમણે આ પ્રજાને રાનડે આપ્યા તેઓ તેને અવાધ આગે
બીજા રાનડે આપશે. દરમ્યાન, જે પ્રજાએ રાનડેને ઉત્પન્ન કર્યા તે પ્રજાને
આશા છોડવાનું કશું કારણ નથી એવી ગ્રહા રાખી, એમનું નામ સદા
અંતરમાં ગખવું, એમનું અનુકરણીય જીવન સદા સંધરી રાખવું અને
એમના ઉપદેશ આપણા જીવનમાં ઉતારવા એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

૨.

[મહર્ષિ રાનડેની સને ૧૯૦૩ ની મૃત્યુતિથિ ઉપર મુજબની હિંદુ યુનિયન કક્ષણ સમક્ષ નામદાર ગોખલેએ આપેલું બાપલુ.]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સત્તારીઓ અને મહાગૃહસ્થો:—ગયા જન્મ-પુત્રારીમા મારા મિત્ર રા. પાંચેએ હિંદુ યુનિયન કક્ષણ તરફથી આ વર્ષની રાનડેની મૃત્યુતિથિ ઉપર બાપલુ આપવાનું મને નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. એમનો પત્ર મળ્યો એટલે મને લાગ્યું કે આ નિમન્ત્રણ સ્વીકારવું એ મારી ફરજ છે; પણ હું તે વેળા કલકત્તા હતો, અને માર્ય આખર પહેલાં મારી આ તરફ આવવાની વાતી ન હતી. આ કારણથી મેં મારી સ્થિતિ બાબત તે પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં ખુલાસો કરી સાથે સાથેજ નિવેદન કર્યું કે ‘પ્રસ્તુત પ્રસંગ કોષ્ઠપલ્લુ કારણે, કોષ્ઠ બીજા અતુલ્ય દિવસ ઉપર મુક્તવી રાખવાનું જની શકે તે વેળા કલબને મારી નમ્ર સેવા આપવાને હું તૈયાર છું.’ કલબની કમિટીએ ધણા માન સાથે મારી માગણી સ્વીકારી, અને મને અતુલ્ય એક દિવસ નક્કી કર્યો. આ કારણથીજ ને બાપલુ આસરે ૭ માસ ઉપર થવું જોઈતું હતું તે બાપલુ આપવાને આજે તમે મને તમારી સમક્ષ ઉભેલો જુઓ છો.

સત્તારીઓ અને મહાગૃહસ્થો, રા. પાંચેના પત્રમાં કરેલી વિનંતિ સ્વીકારવી તો સહેલી હતી. પણ મારા બાપલુમાં મારે શું શું કહેવું તે બાબત નિશ્ચય કરવો એ તેટલું સહેલ ન હતું. તમે સૌ જાણો છો કે રાનડેનો પુદ્ધિ પ્રભાવ બહુ જળરો હતો, અને તેની સાથે અખૂટ ઉદ્વેગ અને અગાધ આંતર નિશ્ચય તેમનામાં બેગા ચપેલાં હતાં. અને પાંત્રીય વર્ષ પૂર્વત આ સુવિખ્યાત પુરુષે એક પણ દિવસનો આંતરો પાડ્યા વિના કે રજા જોગવ્યા વિના અહોનિશ વાચવાનું, વિચારવાનું, લખવાનું, બોલવાનું અને કામ કરવાનું ચાલુ ગળ્યું છે. આ કારણથી રાનડેની ઉપરના બાપલુનો પાયો ને સાધન-સામગ્રી ઉપર રચવામાં આવે તે જોવી મહાભારત છે કે તેનાથી

કોઈપણ જાણુ ચકિત થાય અને અકળાઈ જાય. ખરે, રાનડેનાં જીવન અને જીવન કાર્યના જુદા જુદા ભાગો ઉપર દસ બાર માપણી આપવાં, એ આજે સાંજે મારે જે સામાન્ય વ્યાખ્યાન આપવાનું છે તેના કરતાં મને તો વિશેષ સુગમ લાગે છે. વાર, પ્રથમ તો આપણા કાળના એમો શ્રેષ્ઠ સાધુ હતા, અને એમનો સંસર્ગ ઉચ્ચ અને પાવન કરે એવો હતો; આ વિચારતાં રાનડેનું એક સંજ્ઞન તરીકે આપણે વિવેચન કરી શકીએ. વળી, એમનો હિંદ માટે પ્રેમ નિરવધિ હતો, અને હિંદના કલ્યાણ માટે એમનો અથાગ શ્રમ દેશના કોઈક માટે સદાકાળ ઉજળા ઝગઝગતાં દયાન્ત રૂપ રહેનાર છે, આ વાત વિચારના લેતાં આપણે એમનું એ દેશ સેવક તરીકે વિવેચન કરી શકીએ. વળી, એમની વિશાળ દષ્ટિ સમાજની આખી ઇમારત ઉપર, તેના તળાએથી તે ટોચ સુધી પૂરી વળતી, અને તેના સર્વ અંગો, ગત્ય, સંસાર, ધર્મ, વ્યાપાર, નીતિ અને શિક્ષણનું એકી વખતે નિરીક્ષણ કરી લેતી, આ વિચારતાં, એક સમાજ-સુધારક તરીકે તેમને વિષે બોલી શકીએ; અથવા તો પંડિત અને ગુરુ તરીકે, કે મારા ધારવા પ્રમાણે, આપણા કાળના એક મર્વ શ્રેષ્ઠ કાર્યકર્તા તરીકે આપણે એમને વિષે બોલી શકીએ; અથવા તો આપણે એમના વિચારો અને ઉપદેશો, તથા આપણાં વિધિવિધ ગૃહીય કાર્યપ્રદેશોમાં એમની કામ કરવાની હજી લાઈની તપાસી શકીએ. આ પ્રમાણે આપણે જુદાં જુદાં દસ બાર વ્યાખ્યાન આપી શકીએ, અને તેમ જતાં પણ આપણા વિષય અધૂરો રહે. પણ રાનડેના કાર્યની આ સર્વ દિશાઓ સંબંધ એક સામાન્ય વ્યાખ્યાન આપવું—અને તેષે છેક હીંદની નહિ લાગે એવું આપવું—એ તો મારા ધારવા પ્રમાણે બહુ કઠણ કામ છે. આજ તમોને હું જે કહેવા માગું છું તેમાં રાનડેની કારકીર્દિ અથવા તેમનાં કાર્યનું વિવેચનાત્મક દિગ્દર્શન કરવા માગતો નથી. પ્રથમ વાત એ છે કે તેમના કાળથી આપણે બહુ છેદા નથી. અને બીજી વાત તો એ છે કે તેમના એટલો બધો નિકટ રહ્યો છું કે તેમની કારકીર્દિનું વિવેચનાત્મક દિગ્દર્શન કરવા માટે જે તટસ્થતા જોઈએ તે તટસ્થતા મને મળી શકી નથી. પણ જે નિકટતાને લીધે એમની વિવેચનાત્મક જીવન કરવાને માટે હું કેટલેક

અંશે અનધિકારી થાઉં છું, તેજ નિઃકલ્પને લીધે તેમના અંતરતમ વિચારો અને આશાઓ, તેમના આદર્શો અને મનોરથો, અને જેમના જેમના સંમર્ગમાં તેઓ વ્યાપતા તેમના ઉપર તેઓ વિદ્યુત્સમ અસર કરતા તેની ખરી કુચીનું સાદું પિંચાન મેળવવાની અપૂર્વ તક મને મળી હતી. અને આજે અહીં હું આ બાબતો વિશેજ બોલવા ઇચ્છું છું જે ચોક્કસ વર્ગ મને એમના ચરણ આગળ બેસવાનું શુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તે દરમિયાન તેમનામાં જે જે મને ખાસ ખુશીઓ લાગી છે તે હું આજે તમને અને તેરલી સંશિષ્ટ રીતે કહીશ; એમનો કાર્યમન્ત્ર શું હતો, અને મોટામોટી મુશ્કેલી અને નિરાશામાં એ મન્ત્ર ગેણુ ઢકી શ્લો હતો, તથા જે પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમણે જમ લીધો હતો તે વખત આવે લાલુચામાં આવે અને નિષ્કેળ નહિ જાય તે અર્થે તેઓ આ દેશની ઉગતી પ્રગ્ન માટે શો સદેશ મેલી ગયા છે, આ સૌ હું સંક્ષેપમાં આપની સમક્ષ કહીશ.

એમની દેશભક્તિ.

રાનડેના સમાગમમાં અવતાર કોઈપણ નીચેને એમની ચમત્કારિક શ્રુતિની અંદર રહેલી, પ્રથમ વસ્તુ જે નાળાવી તે તેમની શુદ્ધ, પ્રખળ, નિઃસીમ દેશભક્તિ હતી. મારા આખા જન્મકાળમાં, પોતાના દેશના અને તેના કલ્યાણના વિચારમાં અહોરાત્ર આટલા બધા સંપૂર્ણ નિમગ્ન રહેવા બીજા મેં માત્ર દાદાબાઈ નવરોહનેજ જોયા છે. એમને હિંદો ગત કાળ એ મહા અભિમાનનું અને પોતે અભિમાનનું કારણ હતો; પણ ગતકાળના કરતાં એ એમના વિચાર વર્તમાન અને જાવીમાં અધિક નિમગ્ન હતા, અને આ વાતજ શુધારના નૂહાં નૂહાં ક્ષેત્રમાં એમની અતુલ અદ્ભુત પ્રશ્નિનું મૂળ હતી. બ્રિટિશ રાજમાં આપણા લોકો માટે મોટા મોટી તકો રહેલી છે એમ, તથા વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં દેશને માટે કરવાનું કામ અધિક મર્યાદામાં રહીનેજ કરવાનું છે એવું પ્રભુ અને પાકી રીતે રાનડે સમજાવ્યું હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે ત્યારે તેઓ દોલેજમાં હતા ત્યારે તેમના વિચાર કંઈક વધારે ઉન્નત હતા ખરો અદ્ભુત અવેનિશાય

ભાઈએ એકવાર મને કહ્યું હતું કે તે કાળે રાનડેએ એક નિબંધ લખ્યો હતો તેમાં મરાઠા સંન્યની સાથે બ્રિટિશ સંન્યને સરખાવતાં બ્રિટિશ સંન્યની ખૂબ ધૂળ કાઢી હતી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તે વેળા સર એલેક્ઝાન્ડર આન્ટ હતા-તેમને રાનડેની શક્તિ માટે બહુ માન હતું અને રાનડે પ્રતિ પ્રીતિ ધરાવતા હતા-તેમણે રાનડેને બોલાવીને કહ્યું: “અહ્યા નાદન, જે સરકાર તને કેળવણી આપી રહી છે, અને તારા લોકોને માટે આટલું બધું કરી રહી છે તેની તારે વગોવણી કરવી નહિ જોઈએ.” અને એ વાતથી પોતે અત્યંત નાખુશ થયા છે એમ દર્શાવવા માટે એમણે રાનડેની સ્કોલરશિપ ૭ માસ બંધ કરી હતી. મારે અહીં કહી દેવું જોઈએ કે આ ઠપકાની પાછળ કાંઈપણ કડવાશ રહી ન હતી, કારણ કે રાનડે, સારી હાંફગીભર સર એલેક્ઝાન્ડર માટે હંડા ભક્તિભાવ અને બહુ માનની જ બોલતા. વધુ વાંચન અને મનન સાથે વિચાર વધુ પરિપક્વ થતા ગયા, દષ્ટિ વિસ્થાપ બનતી ગઈ અને થોડા કાળમાં તો રાનડે પોતાનાં જીવનનું મહાલક્ષ્ય સમજ્યા, અને પેલા કાર્યમન્ત્રને પામ્યા, જે દાર્ઘ્ય મન્ત્રને ગમે તેટલો અન્યાય, વિરોધ કે નિરાશા કદી મોજો પાડી ન શક્યા. એમની હાંફગીનો એકપૂરો મનોરથ એ હતો કે સેંકડો વર્ષના પ્રમાદમાંથી હિંદને જાગૃત કરી, તેને સત્ય, ન્યાય, અને સ્વમાન સમજતી, હૃદયની સઘળી ભૂખે સમજતી, ઉદ્ધત આદર્શોથી અનુપ્રાણિત અને મ્હોટાં રાષ્ટ્રીય કાર્યો આદરતી એક મહાન સજીવ પ્રજા બનાવવી. અને એમણે ગ્રિયર નિશ્ચય કીધો કે હિંદ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે જે સંબંધ જોડાયો છે તે આ મનોરથની સિદ્ધિ માટે પ્રભુએ નિર્મેલી સામગ્રી રૂપ છે. આ તેમનો નિશ્ચય કદી કોઈ પણ સંજોગોમાં ડગ્યો નથી. એમના વિષે જોટા વિચાર બંધાતા અને એમના અર્થના અનર્થ થતા તોપણ આ નિશ્ચયમાં તો તેઓ દૃઢ જ રહ્યા. વારંવાર એઓ એમની આસપાસના માણસોને કહેતા કે જો કે આ સંન્યમાં વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષા માટે ક્ષેત્ર નહાતું છે, અને એક એકલી વ્યક્તિની શક્તિના આધારે માટે બહુ જોછો અવકાશ છે, છતાં આપણને આપણી સ્થિતિના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, અને આપણે આવેદો અવસર ગુમાવીએ નહિ તો આપણા

જનસમૂહ માટે ધણી મોટી આશા રહેલી છે, અને આપણી સમક્ષ મોટું ભાગી રહેલું છે.

અને આ પ્રબળ માન્યતાનો વેગ સુધારાનાં ક્ષેત્રમાં રાનડેની સધળી પ્રવૃત્તિમાં ઉતરતો હતો. માત્ર સત્યના પ્રેમથી અને અસત્ય કે અશુભ પ્રતિ અલુગભાથીજ રાનડે સુધારક બન્યા હતા એમ નથી; આ બંને વાનાં હતાં ખરાં; પણ રાનડે પ્રકૃતિથીજ એવા તો નમ્ર અને ક્ષમાશીલ હતા કે કોઈપણ જાણની કોઈપણ પ્રકારે લાગણી દૂભવાતી અટકાવાય ત્યાં સુધી તેમની ધાર્મિક માન્યતા કે સામાજિક શક્તિઓ તરફ વેગ વૃત્તિ ધારણ કરીને તેમનું દિલ દૂભવતા નહિ જગતના અને હિંદના ઇતિહાસમાં એવા સુધારકો, મહાત્મ સુધારકો, થઈ ગયા છે જેમણે સુધારાનોજ પ્રયાગ કીધો છે, અને સત્ય અને સત્યનિષ્ઠાની ખાતર હેરાનગતિ ઓઢારી છે, કારણ કે કોઈપણ કષ્ટે સત્ય પ્રગટ કરવાનો કોઈ દેવી સત્તાનો આદેશ તેમના કાને પડેલો હોય છે. હું ધારું છું કે આવા પુરોગાંની સ્થિતિ ન્યારીજ છે-મનુષ્યના આગમમાં લખેલા ઉચ્ચોચ સ્થાને તેઓ વિગતે છે. રાનડેની સ્થિતિ આ ન હતી-તેઓ સુધારાનો પ્રચાર કરતા તે એટલાજ કાગજથી નહિ કે તેમનું અંતર તેમ કરવાને તેમને આશા કરતું, પણ ખીજા એ પણ કારણથી કે તેમની બુદ્ધિએ નિશ્ચિત કર્યું હતું કે સુધારા વિના પ્રજા તરફિ આપણું કંઈ થવું અશક્ય છે. સત્યનીજ ખાતર સત્યનો પ્રચાર કરતા. પુરોગાંના જીવન ખરી-રીને સમસ્ત માનવ જાતિ માટે છે, જો કે તેમની વાણી તો અમુક કાળ અને દેશના લોકોનેજ ઉદ્દેશીને થયેલી ટોચ છે. રાનડેએ તો માત્ર પોતાના દેશને માટે જીવન અને કામ કરતું એટલામાજ સંતોષ માન્યો હતો, અને જો કે પર પ્રજાના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિઓનો તેમણે જલુ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, તો પણ તે અભ્યાસ તેમણે તે ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિઓમાંથી પોતાના દેગજંદુઓના લાભ માટે બોધ મેળવવાનેજ કીધો હતો. રાનડે અને ખીજા મહાત્મ સુધારકો વચ્ચેનો આ તાત્વિક ભેદ, રાનડેનું કાર્ય અને રાનડેના ઉપદેશનું અર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે, સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં રાખવા જોવો છે. દાખલા તરીકે, રાજા રામમોહન રાય યતિપૂર્ણ વિરુદ્ધ પોતાનો ઝુટે

રાખ્યો હતો તેનું કારણ એ કે તેમના મને મૂર્તિ પૂજા એ સ્વતઃ બ્રમ મૂલક હતી, સ્વતઃ સત્યની વિરુદ્ધ હતી, અને તે કારણે તેની વિરુદ્ધ પોતાનો પોકાર ઉઠાવવાનું તેમનું કર્તવ્ય હતું. રાનડેએ પણ મૂર્તિ પૂજા વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, પણ તે મુખ્ય એ કારણ કે તેનાથી અધમ અને અવનતિજનક વહેમો ઉત્પન્ન થતા હતા, અને તે વહેમોને પરિણામે નીતિશૂન્ય અને ધર્મશૂન્યની ઉંચી દશાએ પ્રજાની પ્રગતિ થતી અટકી હતી. આ બાબત, હું તમને ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું કહું છું, કારણ કે રાનડેનું જે વર્તન ફેટલીક વાર તેમના મિત્રોને અગમ્ય લાગતું તેનો ધણી ખુલાસો આગાંથી મળે છે. તમારામાંના ફેટલાકને યાદ હશે કે થોડા વર્ષ ઉપર રાનડે તુકારામ, રામદાસ અને એકનાથ સાધુઓનાં શૂન્ય ચરિત્રો ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે કુકુદ્રોર મંદિરમાં ગયેલા ત્યારે મારાંના સમાજના ધણી સભાસદો તેમનાથી નારાજ થઈ હતા. તે વ્યાખ્યાનોમાં તેઓ જે બોલ્યા હતા તે તો અલખત સમાજના મિત્રાન્તોને સંપૂર્ણ અતુલ્ય હતું, પણ તેઓ સમાજના એક અઈસર સભાસદ થઈ મૂર્તિપૂજનાં સ્થાને લોકોને વાખ્યાન આપવા જાય એ વાતથી ધણીને માફ લાગ્યું હતું. અલખત હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તે પ્રસંગે તે લોકોને જે લાગ્યું તે ખોટું હતું. કદાચ તેમનાં સ્થાને હું હોત તો મને પણ તેમજ લાગત; પણ રાનડેના મને તો તે વ્યાખ્યાનો એજ મુખ્ય વસ્તુ હતી, વ્યાખ્યાન સ્થાન સાથે કશું બેવા દેવા નહતું. એમને તો પોતાના વિચારો પોતાના દેશબંધુઓને પહોંચાડવા હતા, અને તેમ કરવાની તેમને તક મળતી હોય તો તેઓ જ્યાં બેગા થયા હોય ત્યાં જઈને તેમ કરવાનો તેમને કશો વાંધો ન હતો.

સમતાયુક્ત મન.

રાનડેમાં બીજી જે વસ્તુ આપણને ખાસ લાગે છે તે એ કે તેઓ આપણા કાળના હિંદુવાસીઓમાં સૌથી પ્રાંદ વિચારક હતા, અને તેમનું મન અદ્ભુત સમતાયુક્ત અને વસ્તુઓનું સર્વતઃ દર્શન કરવાની શક્તિયુક્ત હતું, તથા ન્યાય અને મર્યાદાનો તેમને ઉંડો વિવેક હતો. અનુમાન બાંધવામાં તેઓ કદી ઉતાવળ કરતા નહિ, હમેશાં સપાટીની નીચે જઈ તળીં

ધરાવવા બદલ આ ઈલાકામાં મચાહૂર છે. એમણે જે બાંધું હતું તે બાબત દિલ્લીની દર્શાવી, અને રાનડેને ખાતરી આપી કે તેમના વિરુદ્ધ જે શક ધરાવવામાં આવે છે, તે બિન પામ્યાદાર છે એવી સરકારની ખાતરી થઈ છે. હવે રાનડેને બદલે ખીજા કોઇપણ જણને જે વખતે આ પ્રસંગ યાદ આવે તે તે વખતે ચોકું ધણું તપીને બોલ્યા વિના રહેત નહિ. પણ મને સ્મરણ છે કે એકવાર એજ પ્રસંગ વિષે મારી સાથે વાત કરતાં રાનડે આટલું ઉમેરવાને થૂક્યા ન હતા: “અરે, આવી ગેરસમજીનો તો વર્તમાન વસ્તુ-સ્થિતિમાં વખતો વખત, ઘણી ખરી અચૂક થયા વિના નહિ રહેવાની. ગમે તેમ હો, તો પણ આપણે જૂથવું જોઈવું નથી કે એમનીજ જગ્યાએ આપણે હોત તો કદાચ એમના કરતાં વધારે મોટી રીતે વર્ત્યાં હોત.” એમની મક્કમ ન્યાય પ્રુવ્હિની, તેમજ ગમે તેટલું અંતર દુઃખ બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વરૂપ સંબંધી એમની માન્યતા કદી પલટાવે એમ ન હતું એ વાતની, આ કિસ્સો બહુ હિતમ સાબ પૂરે છે. આથી કંઈક જૂરો એક ખીજા કિસ્સો નવ વર્ષ ઉપર બન્યો હતો; તેનાથી એક પ્રશ્નમાં સમાયતી સર્વ બાબતો વિચારમાં લેવાની એમને દમેશું દેવ હતી એ જણાઈ આવે છે. અશાન કૉંગ્રેસ અને કૉન્ફરન્સમાંથી અમે પાછા વળતા હતા તે વખતે રસ્તામાં શીલાપુરના રોશન ઉપર રાનડેનું એક સિવિલિયને અપમાન કીધું; અમે સૌ રોકડ કલાસમાં બેઠા હતા ત્યાં રાનડે પોતાના ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બામાંથી આવીને બેઠા હતા, તેનો લાભ લઇને ને તેમની બેઠક ઉપરથી તેમનું બિજાનું ફેંકી દઈ તે બેઠક પચાવી પચો. રાનડેને આ વાતની ખબર પડતાં, હું પેટે પોતાના ડબ્બામાં ગયા, અને એક નવું સખ્ત બોક્સ વિના અમારી સાથે ડૉ. આંડરકર હતા તેમની જોડેની એક ખીજા બેઠક લીધી. સુવાની વખત થઈ એટલે ડૉ. આંડરકરનું રાનડેના કરતાં જરા ઓછું વળન હોવાથી તે ઉપલી બેઠક ઉપર ચઢી ગયા અને રાનડેને પોતાની બેઠક આપી. પૂના આવતાં પેલો અંગ્રેજ, જે તે વેળા એક આસિસ્ટન્ટ જનરલ હતો, તેને કાણ જાણે કેમ ખબર પડી ગઈ કે જેમનું પોતે અપમાન કર્યું છે તે તે હાઈ કોર્ટના જજ રાનડે છે. લાગણી તે રાનડેની મોટી માગવા જવાનું કરવા લાગ્યો, પણ રાનડે તેને પોતાની તરફ

આવતો જોતાંની સાથેજ તેના તરફ પોતાની પૂંદ ફેરવી ત્રાસતા થયા. બીજે દિવસે આ બાબતમાં કંઈ પગલાં લેવા ધારે છે કે કેમ, એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેઓ જોલ્યા: “ હોય જોતો, એમાં કંઈ હું બહુ જોતો નથી. હું એક વાત કહીશ ને તેની સામે એ બળતીજ વાત કહેશે, અને ગમે તેમ હોય તોપણ એમાં તે વળી લડવા જ્યાં શાં ? ” વળી એમણે મને પૂછ્યું, “ વાકું જોતો હીક, પણ આખુંજ આપણું તળીઈ તપાસોની ? આવી બાબતમાં આપણે છેક જોખખા છીએ કે ? આ વખતમાં પણ આપણા દેશબંધુઓ-અંત્યજનેનીં સાથે આપણે જેવી રીતે વર્તે છીએ ? જે વેળા તેમણે અને આપણે હાથમાં હાથ મિલાવી આપણા દેશને માટે કામ કરવું જોઈએ તે વેળા આપણે આપણા અસહના હંથા પણાના હાથે છોડવા આનાકાતી કરીએ છીએ, અને તેમને નીચા ચગદાયલા રાખવાનોજ આચ્છ ધરીએ છીએ. ત્યારે આપણા તરફ તિરસ્કારથી વર્તતા રાજ્યકર્તા પ્રજાના લોકોને આપણું તળીઈ તપાસી જોશું તો, શી રીતે કપકો આપી શકીશું ? ” “ બેશક ” એમણે આગળ ચલાવ્યું, “ આવા પ્રસંગે બહુ દુઃખદાયક અને નામોશી ભરેલા છે અને તેનાથી આપણી માન્યતા અને શ્રદ્ધા બહુ કંકણ કસોટીએ ચઢે છે, એ સાચું. પણ આવા કડવા પ્રસંગોનો ઉત્તમ ઉપયોગ તો આપણે એજ કરી શકીએ કે આપણે આપણા કર્તવ્યમાં વધારે દિલ રાખવું અને ચીવટ રાખવી. ”

— એમની કાર્યપદાયણતા.

રાનડેની બીજી ખાસ ખાસીઅત એ હતી કે એમને કામ ઉપર બારે શ્રદ્ધા હતી. એ મહાપુરુષે પોતાની જીંદગીમાં જોઈતું કામ કર્યું તેનો ખ્યાલ કરતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, આપણે આખા બનીએ છીએ. તેમનું જખરદરત મગજ નિરંતર જ્ઞાન મેળવવામાં મશગુલ રહેતું અને આ દેશમાં કવચિત્ત જોવામાં આવેલા એવા ઉત્સાહ અને નિશ્ચય બળથી તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં પણ મશગુલ હતું. કામ કરવાની શક્તિ તેમની અલોક્ષિત હતી જોઈતુંજ નહિ પણ તેમાં તેઓ એવી તો બારે મજા માનતા, કે તેમાં તેઓ મસ્ત હોય એમ લાગતું. કામમાંજ એવો રહેતા, ...

એઓ પ્હાપતા, અને કામમાજ પોતાના આત્માન જોતા તેઓ કહેતા કે પ્રમાદ એ તો આ સમયે આપણા પગમ ચત્ર છે બોટા વિચારો તેઓ માખી સકતા, હિંવી પ્રવૃત્તિ તેઓ સાખી શ તા, પણ પ્રમાદથી એમનુ દિય બુદ્ધિ દુભાતુ, મરત સૌ કરતા પ્રમાદજ છતાવો અપરોએ એમ એઓને સાગતુ થલુ ખર મમ તેઓ એક પત્રિત કર્તવ્ય છે એમ માનીનેજ હાથે ધગ્ના એમની જીદગીમા એમણે ટેકુ કામ આટાપુ છે તેનો જરા ખ્યાલ કરે' કે સુધી મરારી કામ તો તેમનું બારે હુતુજ, પણ તેને લીધે જુઝૂદા દેશને માટે એક અર્ધી રૂઝન બેગા મળી કામ કરે તેનો કરતા વધારે કામ કરતા તેઓ અઠકથા નથી તેમને જે જે વિષયોમા રમ પડેતો તેની મર્યાદા પણ કેટલી નિશાળ હતી- તત્ત્વાભ્યાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, અમા નશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, રાન્યનીતિ શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, એ સૌમા તેમને સરખો નસ પડતો આ સર્વ વિષયો સમધી તેમનુ વામન વિશાળ હતુ, અને દિનપ્રતિદિન તે સમધી જે કાઈ નવીન જણાતુ તે બને તેટલે અજે તેઓ જાણુનાતો પ્રવજ કરતા તેમની રાજ પ્રકરણી પ્રવૃત્તિ જોયુ તો નો કાઈ જાણુ છે કે જગમજ યા સૈક સુધી પૂના સાર્વજનિક ગ્રંથાના તેઓ દેરતા હતા સભાની જાહોજશાનીના દિવસમા તેનું સપજુ ઉત્કૃષ્ટ કામ કાલે સીધુ તેમના હાથેજ થતુ કે તેમના હાથમાથી અચૂક પસાર થતુ સભાનુ ત્રિમાસિક સંચર વર્ષ આપુ તે દરમ્યાન તેમાના બે વતીવાસ લેજો તેમજોજ લખ્યા હતા સભાની દોરી ન્યારે એમના હાથમા હતી ત્યારે સભાએ દેરના રાજકીય મકોમા પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હત, અને અનેક વર્ષ સુધી તેના તરફથી જે કાઈ સખાણુ જતુ તેનુ બીજ કોઇપણ દેશી સસ્થાના લખાણુ કરતા સરકારમા વધુ વજન પડતુ એ પણ સૌ મ્ત્રીકારે છે તેમજો કોનેજ ઓડી તે દિવસથી તે તેમના મરત પર્વત સસાર સુધારાના ક્ષેત્રમા તેમજો અથાગ પ્રવૃત્તિ આપુ રાખી હતી વારવાર વેબોથી, બાપજીથી, ચર્ચાથી, સલાહથી અને મદદથી તેઓ તેમના કાળની સર્વ સુધારાની પ્રવૃત્તિમા અગ્રેસર બાગ લેતા સંસાર સુધારા પરિવદના તેઓ પિતા અને સ્થાપક હતા, એવી શ્રદ્ધાથી તેને માટે મમ કળા કે દેવો અને મનુષ્યો નિરખી

રહે ! ધાર્મિક સુધારામાં પણ તેઓ ઉડે અને સ્થાયી રમ લેતા, અને તેમનાં કૃતક્રાંતિ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોમાં મેં જે જવાહીર જોયું છે તેથી અધિક મેં બીજાં કોઈમાં જોયું નથી. તેઓ એક પ્રોત્સાહક વિચારક હતા, અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર વારંવાર લખતા, અને હિંદી અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી એમના લેખો તો એવા છે કે તેમાંથી, અર્થશાસ્ત્રનું પોતાનું જ્ઞાન હિંદની વ્યાવહારિક સ્થિતિને લાગુ પાડવાને હિંદી અર્થશાસ્ત્રને અમૂલ્ય સૂચના મળે એમ છે. પૂનામાં કૃતક્રાંતિ વર્ષ જે ઔદ્યોગિક પરિવર્તન મંગળી તેના, અને લૉર્ડ રૅના વખતમાં ભરાયલા ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનના તેઓ એક મુખ્ય પ્રણેતા હતા. અને મયા વીશ વર્ષ દરમ્યાન પૂનામાં જે જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારિક કામો હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે તેમને એમના તરફથી પુષ્કળ ઉત્તેજન, સલાહ અને આહવાન મળ્યાં છે. આપણે માટે એઓ મરાઠાઓનો દત્તિદાસ મૂર્તિ ગણીએ, જે કે દુર્ભાગ્યની વાત છે કે તે અપૂર્ણ રહ્યો છે. મુ'બઇમાં હતા તે દરમ્યાન યુનિવર્સિટીનાં કામકાજમાં તેઓ અગ્રેસર ભાગ લેતા, અને સિન્ડિકેટમાં તેમણે કરેલાં કામ સંબંધે સદગત ન્યાયમૂર્તિ મિ. કેન્ડીએ સ્વેચ્છાથી સખળ સાખ પૂરી છે. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત રાત્રે હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગોમાંના પોતાના અસંખ્ય મિત્રો અને અનુયાયીઓ સાથે મહાભારત પત્ર વ્યવહાર ચલાવતા. અનેક વર્ષો સુધી પ્રતિદિવસ વીશ ઉપરાંત પત્રો એઓએ વાંચ્યા છે, અને તેના ઉત્તર આપ્યા છે, અને આમાં ધર સંબંધી છેક સામાન્યથી માંડીને મોટી રાજ્ય પ્રકરણી, એવી બહુવિધ બાજતો ચર્ચાતી. સારા હિંદુસ્તાનના હરેકે હરેક ખરા દિક્ષી કામ કરનાર સાથે એઓ સંબંધ રાખતા, — ખરા દિક્ષી કામ કરનાર કોઈ એમને મળતો ત્યારે એમનું હૈયું આનંદથી ઉમરાળું — આવા માણસને એઓ અચૂક પરખી લેતા, અને પછી હમેશ તેમની સાથે વ્યવહાર ચાલુ રાખતા. પણ એમણે કામ કર્યું છે તેનું પરિ-માણજ આપણું માન જગૃત કરે છે એમ નથી. જે વ્યવસ્થા એ કામ તેઓ કરતા તેને માટે કાંઈ કહેવાય તો તે એટલુંજ કે તેઓ તે કામના કરતાં એ ન્યારો હતો !

એમનો આશાવાદ.

રાનડેની પ્રજા આશાવંતતા વિષે અનેક બાબતુકર્તા અને લેખકોએ કંઈક કંઈક કહ્યું છે, અને તેઓએ એ માન્યતાને એમના મનોગંધારણનું એક અંગ માની છે. ખેતર, કુટલેક અંશે તેમજ હવે. એમનો સ્વભાવ અંતરથી બહુ આશાવંત હતો. આ આશાવંત સ્વભાવને લીધેજ હિંદના કોઈપણ ભાગમાં જણાતી પ્રગતિની રડીખડી નિશાની પણ એમનાં ધ્યાનમાં આવતી. તો તેને તે ગણનામાં લેતા. કુટલેક અંશે એમની આશાવંતતાનું કારણ એ હતું કે બીજાના કરતાં એમની દષ્ટિ અર્થાદા વિશાળ હતી-બીજાઓ જ્યારે મેદાનની સપાટી ઉપરજ ઉભા રહીને જોતા ત્યારે તેઓ જાણી પર્વતના સિખરે ચઢીને જોતા. પણ મને તો હમેશાં એમજ સાગતું કે એમણે કદી આશાનો ત્યાગ ન કર્યો તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે તેઓ પ્રોદ કર્મચોગી હતા. જેઓ કામ કરતા નથી, જેઓ કામનું ગોરવ અને શક્તિ સમજતા નથી, તેઓજ નિરાશાના પાઠ ભણાવે છે. રાનડેની સોએ ટકા ખાતરી હતી કે જો આપણા લોકો ખરા દિલથી કામ કરે તો તેમનું ભવિષ્ય તેમના હાથમાંજ છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની પ્રથમ શરત એઓ કામ ગણતા, અને સંપૂર્ણ યશ-ભરી રીતે તે શરત પોતે પૂરી કરી હતી, એટલે તેમનું મન કદી નિરાશાના વિચારથી નીચું નમતું નહિ. 'જાર વર્ષ ઉપર સંસારસુધારા પરિષદ અને તેની અગ્રિયતા સંબંધે વાતો કરતાં મારાથી તેમને પૂછાઈ ગયું કે 'જ્યારે સંસાર સુધારાના મોટામોટા હિમાયતીઓ ઠંડા થઈ બેઠા છે ત્યારે પરિવર્તન કામમાં આપની શ્રદ્ધા કેમ ટકી રહી છે?' અને કહ્યું કે સભાઓ ભરી દરાવો ખસાર કરવાના પોણપેલથી કર્યું વળવાનું નથી. મારા તરફ ફરી રાનડે બોલ્યા: "કામ પોણપોણ નથી, આ લોકોની શ્રદ્ધા પોણપોણ છે." જરા રહીને બોલ્યા: "ચોડાં વર્ષ ચોખ્ખો. એક વખત એવો આવતો મને જણાય છે, કે જ્યારે લોકો કોંગ્રેસ જે જાણ આટલો બધો ઉત્સાહ જન્યત કરી રહી છે, તેને માટે પણ એજ પ્રશ્ન પૂછશે. આપણી પ્રજામાંજ કંઈક એનું છે, જે તેને સતત શ્રમ કરતાં પાછી પાડે છે." કોઈપણ જોવા જેવાં કૃષ્ણ મેળપવાં હોય તો શાંતિથી અને

ખિલકુલ કંટાળ્યા વિના કામ કરવાની જરૂર છે એવો રાનડેએ પોતાને માટે તો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. સને—હું મારું છું કે—૧૮૮૧માં એમણે મને એક વચન કહેલું તે મારા સ્મરણમાં હજી ચોંટી રહ્યું છે. તે વર્ષે શેઠાલાપુર અને બીજાપુર જિલ્લામાં બારે દુકાળ પડ્યો હતો. આ જિલ્લાઓની સ્થિતિ અંબધી સાર્વજનિક સભા જેનો હું સેક્રેટરી હતો, તેણે પુષ્કળ માહિતી ભેગી કરી હતી, અને તે સંબંધે યોગ્ય સમયમાં સરકારને અરજ રજુ કરવામાં આવી હતી. આ અરજ તૈયાર કરવામાં અમે પુષ્કળ શ્રમ લીધો હતો અને પુષ્કળ વિચાર કીધો હતો. પણ સરકારે તો બે લીટીનો જવાબ વાળ્યો, એટલુંજ કહીને કે તમે સખેલી હકીકત અમે ધ્યાનમાં લીધી છે. હું આ પત્ર વાંચી બહુ નિરાશ થયો, અને બીજે દિવસે સાંજે રાનડે સાથે ફરવા જતા મેં તેમને પૂછ્યું ત્યારે સરકાર ‘અમે તમારા પત્રમાં સખેલી હકીકત ધ્યાનમાં લીધી છે’ એટલુંજ સખવાની દરકાર કરે છે, ત્યારે આ બધો પરિશ્રમ ઉઠાવી આ અરજ ધડીને કરવું છે શું? એમણે કહ્યું: આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આપણી સ્થિતિ શું છે તેની તમને ખબર નથી. આ અરજીઓ તો નામનીજ સરકારને મોકલવામાં આવે છે; ખરી રીતે તો તે બેઠાનેજ મોકલવામાં આવે છે, એવા હેતુથી કે આવી બાબતમાં તેઓ વિચારતાં શીખે. આ કામતો કાંઈપણ ફળની આશા વિના અનેક વર્ષે કરવાનુંજ છે, કારણ આ ભૂતનાં રાજકાલ આ દેશમાં તો નવાંજ છે. અને વાર, સરકાર આપણે કહીએ તેટલું ધ્યાનમાં લે તે એ કાંઈક તો છેજ.”

રાનડેનાં કામનું બીજું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું લક્ષણ એ હતું કે તેઓ મને તે કામ કરવાનું હોય તે કરવાને તૈયાર થઈ જતા. મંદિર બાંધવામાં, મુખ્ય શિલ્પીનુંજ કામ પોતાને સોંપવામાં આવે એવો તેમનો આગ્રહ ન હતો; બાંધ પર ઈટ અને પથ્થર વહેવાને પણ તેઓ રાજી હતા, અને તેમ કયે મંદિર બાંધવા વિના રહ્યું નહિ. લોકોપયોગી કામ કરવામાં, અંગત ન્દાનમ માંખી લેવાથી જો સાર્વજનિક હિત સધાતું હોય તો તેમ કરવાને તેઓ તૈયાર હતા. સને ૧૮૮૫ માં હું પૂના ગયો ત્યાર પછી યોગજ મામમાં આ વાતનો એક નાણુવા જેવો દાખલો જેવામાં આવ્યો.

તે વર્ષે લૉર્ડ રિચનના ઉદ્ધર કાચણ પ્રસાદે આપણા મ્યુનિસિપાલ બોર્ડોનું બંધારણ નવું રચાયું હતું. ચૂંટણીની પ્રથા પ્રથમ વાર જાખસા થઈ હતી, અને પૂનામાં થયેલી ચૂંટણીમાં લોકોને અજાણ રસ પડ્યો હતો. તે વર્ષ અગાઉ પૂનામાં મ્યુનિસિપાલીટીનું કામકામ લગભગ સગદારીજ હતું, અને રાનડેની ખાસ પ્રવેશ હતી કે નવા બોર્ડમાં લોકનિયુક્ત સમાસદોને શહેરનો વહીવટ ચલાવવાની તક મળે. દુર્ભાગ્યે પૂનાના એક ખીજા પ્રસિદ્ધ નાગરિક-સદ્ગત રા. કુહટે-સરકાર પક્ષને જાજીવન ટેકા આપવાને આગળ પડ્યા. રાનડે અને કુહટે પ્રથમથીજ એક વર્ગમાં બંધુતા હોઈ આગળથીજ ખાસ દોષ્ટ હતા, પણ જૂની વ્યવસ્થાનો કુહટેએ જે પણ લીધો તેની વિરુદ્ધ રાનડેએ સખા સપાટો લગાવ્યો, અને કુહટે, જોસદાર બોલનારા હતા એટલે તેમણે લોક પક્ષની વિરુદ્ધ વૉર્ડ વૉર્ડમાં સમાઓ કરવાનું કરાવ્યું. થોડો વખત તો ખૂબ રસાકસી ચાલી; અને એવું જણાયું કે સરકાર કમચ તે વેળા ચાલી રહેલા ઝગઝગનો અનર્થ કરશે. આ કારણથી રાનડેએ કુહટેની સાથે મમાધાન કરી લેવું ચોગ્ય ધાર્યું અને તે હેતુથી, કુહટે લગભગ દરેક સભામાં રાનડેની સામે ધણીજ સખત અંગત ટીકા કરતા એમ જણાવણુ હતું છતાં તેમની એક સભામાં રાનડે ગયા. એ સભા રાસ્તે પેઠમાં મળી હતી. એક ખાનગી ઘરના ખંડમાં સૌ બેસા થયા હતા; અને સૌ બોંધ ઉપર બેઠા હતા અને કુહટે ખંડને એક છેડેથી અમેને બાપણુ આપતા હતા; બારણું ખીજે છેડે હતું. કુહટે કેટલોક વાર બોલ્યા બાદ અચાનક બારણામાંથી રાનડેની મૂર્તિ આવતી જણાઈ. આવીને અમે સૌની માફક બારણા પાસે બોંધ ઉપર તેઓ પણ બેસી ગયા. કુહટેએ તરતજ તેમના તરફ એટલે લગભગ સધળા ઓતાઓ તરફ, ખૂંકે ફેરવી અને ખીંટ તરફ જોઈને કેટલાક શબ્દ બોલી પોતાનું બાપણુ અચાનક બંધ કરીધું. એઓ બેઠા પછી રાનડે-પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને તેની પાસે બેઠા. સભા વિસર્જન થયા પછી, રાનડેએ કુહટેને પોતાની ગાડીમાં બેસીને ફરવા આવવાની વિનંતિ કરી. પણ કુહટે ફરડાડીથી બોલ્યા- “મારે નથી આવવું તમારી ગાડીમાં”, અને પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયા. પરંતુ

રાનડે ધીમે ધીમે તેમની પાંછળ ગયા, અને “વાર, તમે મારી ગાડીમાં નહિ આવશો તો હું તમારી ગાડીમાં આવીશ” એમ કહીને તેઓ કુણ્ટેની ગાડીમાં બેસી ગયા. આ પછી તો કુણ્ટે રાનડેને દાદી શક્યા નહિ, અને બંને જણા લાંબે સુધી ફર્યા ગયા અને પાછા આવતાં સુધીમાંજ સઘળી વાતનું સંતોષકારક નિરાકરણ થઈ ગયું. કુણ્ટેનો ક્રોધ શમ્યો અને લોકપક્ષ સામે તેમનો વિરોધ પણ બધો વાળી લેવામાં આવ્યો.

એમની સાધુતા.

અત્યાર સુધીમા હું રાનડેની સર્વમાહી યુદ્ધિ, સમતાયુક્ત મન, સ્વદેશભક્તિ અને મહા કાર્યપ્રગયણતા વિષે કહી ગયો. હવે એકાદ શબ્દ હું એમના સ્વભાવની ઉદાત્તાતા વિષે કહીશ—એમની સાધુતા વિષે કહીશ. એમની ભારે યુદ્ધિ શક્તિના કરતાં એમની એ સાધુતાથી એઓ આખા દેશમાંના અનેક અનેક બંધુઓનું ભક્તિયુક્ત સન્માન અને અનુરાગ મેળવી શક્યા હતા. લેશમાત્ર અત્યુક્ત વિના હું કહી શકું છું કે જે યુવકવર્ગ એમના અંગત સમાગમમાં આવતો તેમને કાંઈ પાંવત્રાત્મા સમક્ષ આવ્યા જેવું લાગતું. અને તેઓ તેમના સંગમા હોય તેટલીવાર કાંઈ અધમ ઉચ્ચારના નહિ એટલુંજ નહિ, પણ અયોગ્ય વિચાર કરતાં પણ તેઓ કરતા, મારા જન્મારામાં મારા ઉપર આવી અસર બીજા કાંઈએ કીધી હોય તો તે માત્ર દાદામાત્ર નવરોજીએ. રાનડેના મોટા ગુણમાં બહુ પ્રધાન ગુણ તેમની સંપૂર્ણ, અણિશુદ્ધ નિ સ્વાર્થતા હતો. હું તમને કહી ગયો છું કે તેઓ અનેક હેતુમાં અનવરત કામ કરતા, છતાં તે માટે સર્વલેશ યુજની તેમણે કદી અપેક્ષા રાખી નથી, કદી તેમણે આ કે પેલા માટે મને લોકો સારો કહેશે કે નહિ એવો વિચાર કર્યો નથી. ખરેખર, પોતાનું કામ, રાજકીયજ નહિ, પણ હરેક પ્રકારનું કામ, કાંઈની પાછળ રહીને કરવાથી તેમને જેટલો આનંદ લાગતો તેટલો કસાથી લાગતો નહિ. એમની મોટી કાળજી અધિક અધિક માણસોને દેશકાર્યમાં હોંસ લેતા અને ભ્રજાતા કરવાની હતી. હું નથી માનતો કે કાંઈએ રાનડેને ‘મેં આ કીધું, મેં પેલું કીધું’ એમ કદી કહેતા સાંભળ્યા હશે. પ્રથમ પુરુષ એક

વચન જાણે એમના શબ્દ કોશમાંજ ન હોય. 'એઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી જે નમ્રતાની એમણે તાલીમ લીધા કીધી છે તે વળી એમના એક બીજે મોટા ગુણ. સ્વભાવેજ તેઓ બહુ લાગણીવાળા હતા, કોઈપણ પ્રકારના કે રીતના અન્યાય વા નીચતાથી એમને બહુ લાગી આવતું પણ પોતાને તાલીમ આપવાના તેમના નિરંતર પ્રયાસથી અતિશય કસોટીના પ્રસંગે પણ તેઓ પોતાની શાંતિ જાળવી શકતા. જે કામ કર્યું છે તે ખરા દિલથી કર્યું છે એવા અંતરમાં વળેલા કરારને લીધે સામાન્ય રીતે એમનાં મનની સ્થિતિ શાંત આનંદ ભરી રહેતી એ ખરૂં. પણ જ્યારે કોઈ વસ્તુથી તેઓ અહુ નારાજ થતા, અથવા કોઈનાથી અસંતુષ્ટ થતા, કે બીજા કારણથી તેમનું દિલ દુભાતું, ત્યારે પણ એમને સારી પેઠે ન ઝાળખનાર કોઈ તે અંતર્યેદનાનું ચિન્હ એમના મુખ ઉપર વર્તી શકતા નહિ. અને કદી કોઈપણ જણે, એમના નિકટમાં નિકટ માણસે પણ, જેણે એમને અંગત હાનિ પહોંચાડી હોય તેની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ફરિયાદનો કાઢતા એમને સામજ્યા નથી. પોતાના ઉપર વર્તમાન પત્રોમાં કરવામાં આવતા સર્વ પ્રહારો કાળજીપૂર્વક પોતાને વાંચી સંભળાવવામા આવે એવો તેઓનો આમ્રહ હતો. એક વા અન્ય પ્રકારે તેઓ લોકોની નજરમાં હરહમેશ આવ્યાજ કરતા, અને આથી કરીને પ્રતિદિવસ મિત્રભાવે કે આમિત્રભાવે તેમના વિચારો પુષ્કળ દીકાના વિષય થતા. જે લેખોમાં એમની પ્રશંસાત્મક નોંધ લેવામાં આવતી તે એ હમેશાં પૂરી વાંચી જતા નહિ-હું આ જાણું છું, કારણ કેટલીકવાર મારે તેમને વર્તમાન પત્રો વાંચી સંભળાવવાં પડતાં હતાં, તેઓ જાતે તે જાણેજ વાંચતા, કારણ તેમની આંખ નજળી હતી. પણ સધળી વિરુદ્ધ દીકા તો તેઓ વંચાવી સાંભળવાને ચૂકતા નહિ. તેમાંથી કોઈ વિચારનો પોતે સ્વીકાર કરી શકે એમ છે કે કેમ તે તે જાણવા માગતા, અને ગમે તે પ્રસંગે, જેટલું માંભળતા તેમાં દુઃખ થાય એવા સિવાય બીજું કોઈનું હોય તોપણ, તે દુઃખથી તાલીમ મળે છે એટલી તેની કીમત તો હતીજ. આ પ્રસંગે એક એમના બીજા મોટા ગુણનું નિવેદન કરીશ. એ ગુણ આશ્રિતને-આસ કરીને નિરાશાર અને મંતાપિતને-સાહાય્ય આપવાની એમની તત્પરતા. સધળા, કોઈપણ જર્ણ-રંકમાં રંકપણ-દહાડમાં

ગમે.તે ધડીએ તેમને મળવા જઈ શકતો. ક્રોધપણ જાણુને પોતાના પત્રનો તેમની પાસે ઉત્તર ન મળ્યો એવું કહી બન્યું નથી. સૌ ક્રોધને શાંતિથી તેઓ સાંભળતાં, પછી તેને પોતે મદદ કરી શકે કે નહિ તે વાત જૂદી. આતો, ખરેખર, એમનું એક ધર્મકૃત્ય હતું. સને ૧૮૯૭ ની અમરાવતીની કુંગ્રેસમાંથી આ બાબત અમે પાછા વળતા હતા ત્યારે એક રાતે અમારા ડબ્બામાં હું અને એઓજ માત્ર હતા. મશકે ચારેક વાગે ડબ્બામાં કંઈક ગાન સાંભળી હું જાગ્યો, અને જોઉં છું તો રાનડે બેસીને તુકાગમના બે અબંગો વારેવારે ગાતા હતા, અને સાથે તાળીથી તાલ દેતા હતા. કંઈ કંઈ બહુ મધુર નહતો, પણ જે ઉમળકાથી એઓ ગાતા હતા તે એવો તો બારે દતો કે મને રામેરામ અસર થઈ, અને મારાથી પણ બેસીને સાંભળ્યા વિના રહેવાયું નહિ. તે અબંગો આઃ

જે કા રંજલે ગાંજલે । ત્યાંસી દ્યણે જો આપુલે ।

તોચિ સાધુ બોલ્લ્યાવા । દેવ તેયેચિ જાણાવા ॥

કરિં મસ્તક ઠેંગણા । લાગે સંતાચ્યા ચરણા ।

જરિ ચ્હાવા તુજ દેવ । તરિ હા સુલભ ઉપાય ॥

“હુએ ઠજવળતાં રઝળતાં જે પોતાનાં માને છે તેને ખરો સાધુ સમજવો. તેમાંજ દેવનો વાસો છે એમ જાણવું. શંક થઈને સંતોને ચરણ નમોઃ પ્રણુને મેળવવાનો આ સહેલો ઉપાય છે.”

આ અંબગ હું બેઠો એઠો સાંભળતો હતો ત્યારે એમાં રહેલો પ્રોધ પોતાનાં જીવનમાં ઉતારનાનો કેવો બારે પ્રયાસ રાનડેએ કર્યો હતો, તેમજ તેમાં જે જીવન સૂત્ર કથાનું હતું તે કેવું - રસ જતાં ગોસ્વ સુકત હતું તેનો મને ખ્યાલ આવ્યા વિના ન રહ્યો ! મારા પોતાના જીવનની એ એક ધન્ય ધડી હતી. એ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાંથી કદી ખસનાર નથી.

એમનો જીવન સંદેશ.

સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, રાનડેમા મને જે જે ખાસ લાગ્યું છે તે વિષે બન્યું નેટલી સક્ષિપ્ત રીતે મેં આપને કહ્યું. હું માનું છું, કે લગભગ ત્રીસ વર્ષ પર્વત આપણા ઉચ્ચોચ વિચાર અને ઉચ્ચોચ મનો-

રથોના તેઓ પ્રતિનિધિ રૂપ હતા, અને તેમના જેવા બીજા આપણને મળતા તો કંઈ કાળ વહી જશે રાતરે નવા શનકના આરભમા વિદેહ થયા છે એમાં એ કાંઈક બેદરદહેલો છે, જે રાતર આપણે માટે આશા અને ઉત્તેજન ભરેલો રહેવાત તેણે આપણને ઉડી ગમગીની અને વશાનિમા નિમગ્ન નેપાળે. તે સાંત, શ્રદ્ધાચુકત, આશાચુકત વાણી આજે કાળની નિઃશીમ નિશાબમા વિલીન થઈ છે, જે કે આ ધડીએ જ તેની આપણને ખલુ મોટી ભૂખ હતી. આપણા ટેવનાક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓનાં મનમા એક પ્રકારની નિગલા જામરા માડી છે. હાસની વિદેહ ધડીએ આપણી શ્રદ્ધાને ડગાવે અને આવી નિરાશા ઉત્પન્ન કરે એવું ધલું એ છે એ હું સ્વીકાર છું. આપણા યશસા અને નીચસા ધર્મના લોકોની સ્થિતિ દેશના ધણા ભાગોમા ધીમે ધીમે પણ હરહોસ અધિક અધિક નમળી થતી જાય છે અને હાલ આપણે જે મહાપુલકમા મચેના છીએ તેમા અનેક શિશાએ આપણી હાનિ થતી ચાવી છે પણ મને ખાતરી છે કે એ રશ્મિ ખામુ વાદળુ તો આપણું જાગર છે, અને ગમે તેમ હોય તોપણ જે આવી નિરાશાને અધીન થઈએ તો, રાતરેએ આપણે માટે જે કાર્ય કીધું છે અને આપણે માટે જે વારસો મૂકો મથા છે તેને માટે આપણે આપણી અપોખતા દાખવીએ છીએ. એઓનો દેહ પડ્યો ત્યારે આપણે એમને માટે કેટલું રોષા હતા તે વખતે ખબર છે. આ દેશમા આઠલો સાર્વત્રિક શોક અગાઉ કદી જોવામા આવ્યો ન હતો. જાણ દેશના ઉપર શોકનું એક મહા મોજીું ફરી વળ્યું હતું, અને સમસ્ત દેશમાં પ્રત્યેક જણ, ઉચનીચ, રાંક રાવને તેની સરખી અસર થઈ હતી પણ માત્ર તેમનાથી પડેકો ખોટ માટે રહસ્યામય આપણી કૃતકૃત્યતા નથી. એમનો જીવન મહેશ આપણે, અને ખાસ કરીને આપણા યુવાનોએ પવિત્ર અને બાધનકારક સંસ્કૃતિ એકાએક જે મિલ્લાન્તો માટે એમણે એમની ઉખર ગુજારી—સૌને માટે અધિક સમાનતા, અને મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યતા ગૌરવનો સ્વીકાર,—તે કોઈ કોઈનાર ગમે તેટલી નિરાશા કેમ નહિ થાય તોયે અતે સદ્ગ થયા વિના રહેનાર નથી પણ તે સદ્ગતા સત્વર આજુબા માટે આપણે સૌ મથી સકીએ એમ છે. અને આનાંજ આપણી હૃદયીનું ખરું

ગૌરવ રહેલું છે: “માતૃભૂમિને માટે કર્મ” અને આત્મ ભોગ.”
 રાનડે આપણે માટે આ સંદેશ મૂકી ગયા છે. અને મિત્રો, આપણી
 માતૃભૂમિની વર્તમાન સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણ તે આપણા ઉત્તમોત્તમ
 કર્મની અધિકારી છે, આપણા ઉચ્ચોચ આત્મભોગની અધિકારી
 છે. એકવાર, પ્રાચીન જીવનમાં જે કાંઈ મોટું અને ઉમદા ગણાય તેની
 તે ભૂમિ હતી—ઉમદા ધર્મની, ઉમદા તત્ત્વદર્શનની, સાહિત્યની અને
 મર્વ પ્રકારની કલાની તે ભૂમિ હતી આ મોટો વારસો આપણા છે.
 અને જે આપણે એટલું લક્ષ્ય રાખીએ અને તેનાથી આપણા ગિર
 ઉપર પડતી ભારે જવાબદારી લક્ષમાં રાખીએ, જે આપણે પોતાના
 આત્મા સાથે આપણે રહીએ, અને આપણા સદ્ગત ગુરુના ભાવથી એ
 ભૂમિને માટે જીવન વ્યતીત કરવાને અને ક્ષમ કરવાને તૈયાર થઈએ તો
 તેનું ભાવી નેતા જૂતને અણુજાનતું થશે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

૩.

[સને ૧૯૦૪ ના જુલાઈની ૨૪ મી ને વાર રવિએ માધલાપોર (મદ્રાસ) માં રાનડે લાઈબ્રેરી અને સાહિત્ય ઈડિયન એસોસિએશનનો પાયો નાંખવા માટે નામદાર ગોખલેને આમન્ત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમ કરતાં, તેમણે નીચે પ્રમાણેના ઉદ્દગાર પ્રકટ કર્યા હતા:—]

અઠ્ઠવક્ષ સાહેબ અને સદ્ગૃહસ્થો, આ સમારકનો પાયો નાંખવાનું મને કહીને એ સમારકની યોજનાના પ્રણેતાઓએ મને જે મ્હોટું માન આપ્યું છે તે બદલ હું તેમનો ખરા દિલથી જોડલો આભાર માનું તેટલો જોછો છે. આ કાર્ય કરવાનું મને સોંપવાની આપની હરજાની મને ત્યારે જાણ મઈ ત્યારે ખરે મને બહુ આશ્ચર્ય થયું: એટલા માટે કે મારા પોતા તરફની આપની મમતાને લીધે કૃતજ્ઞીક યોજાસ વ્યવહારની બાબતો પણ તમે વિસરી ગયા, અને સમાજમાં એક સ્થાને જેઓ વિરાજેલા હોય અથવા તો દેશની સેવા કરતાં જેમને પળીઆં આંખાં હોય તેવાઓ માટે ખરી રીતે જે કાર્ય સામાન્યતાઃ કરેલું છે, તે કાર્ય લોક સેવામાં હજી બહુ થોડાં વર્ષ જોયાં છે એવા મને આપે સોંપ્યું. છતાં, હું તેમ કરવાનું માથા ઉપરથી કાઢી નાંખું તો તમારી સખળી તજવીજ બોળાઈ જાય, અને તમોને હું અગવડમાં નાંખું એવા બયથીજ, જે કાર્ય માટે હું અયોગ્ય છું તે કાર્ય કરવા માટે, ન છૂટે, હું અત્યારે તમારી સન્મુખ ઉભો છું.

સદ્ગૃહસ્થો, હું એક અરાકો છું, અને આપણા દેશમાં ગુરુના ચરણ આગળ ખેસી અત્યાસ કરવાની જે બાર વર્ષની અવધિ કરેલી છે તેના કરતાં પણ અધિક કાળ રાનડેના ચરણ આગળ ખેસવાનું મને સદ્બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે મને તો બહુ આનંદ અને અભિમાન થાય છે કે અ.વા પ્રનરનું એક સમારક દક્ષિણ પ્રાંતમાં આવેલા આ રાજનગરમાં મારા ગુરુના માનમાં ઉજ્જવ થાય છે. મુ'બદ તરફ તો અમે એમને માટે સમારકો ઉભાં કરી રહ્યા છીએ. પ્રથમ

તો મુખ્યમાં એક એવી તત્ત્વવીજ ચાલી રહી છે, ૨૦,૦૦૦ જેટલા રૂપિયા ભેગા થઈ ચૂક્યા છે, અને મારા સમજવા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ રાનડેની એક મૂર્તિ ઉભી કરવામાં થશે. વળી પૂનામાં એવી બીજી તત્ત્વવીજ ચાલે છે. અને ત્યાં તો અમારું કંઈ લાખ રૂપિયાથી પણ વધી જશે એવી વધી છે, અને તેમાંથી આર્થિક પ્રશ્નોના અભ્યાસના ઉત્તેજન અર્થે, અને દેશની ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિને અર્થે અમે એક ઈકોનોમિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (અર્થશાસ્ત્રશાળા) સ્થાપવા માગીએ છીએ, ત્યાર પછી, અમદાવાદમાં બે વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલી સંસાર સુધારા પરિષદ માટે આવી રહેલી હીલચાલ, જેનો હેતુ સંસાર સુધારા સંબંધી રાનડેનું કાર્ય ચાલુ રાખવાનો છે. આવી આવી રીતે રાનડે માટે અમારી ઉડી અને અમર કૃતમતા દર્શાવવા માટે અમારાથી જે કંઈ જૂજગજ થાય છે તેટલું અમે કરી રહ્યા છીએ. તેમનાં કાર્ય અને તેમના વિચારોના પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં અમે આવ્યા છીએ, અને તેમની યાદો અમારી એક એમ્પ્લી દોહત છે એવું બતાવી આપવાની અમારી દ્રવ્ય છે. પણ, સદ્ગૃહસ્થો, તમે મદ્રાસનિવાસીઓ પણ રાનડેનાં માનમાં રમારક ઉભું કરવાની જરૂર ધારે છે એ તો, મારે મને, એક ગંભીર મહત્વની વાત છે; આપણા સમાજ સાગરની સપાટીએ તરવરતા નવા જીવંતોની, હતાશ થયેલા આપણામાં આશા રૂપી જે નવું ચેતન પ્રગટ્યું છે તેની એ સાખ પૂરે છે. ત્યારે આજ તમે જે રમારક ઉભું કરો છે તેનું રહસ્ય શું છે ? મને તો એથી એક સ્પષ્ટ વસ્તુ યથાર્થ થતિ લાગે છે કે રાનડે એક પ્રાંતના નહિ પણ અખિલ દેશના, એક જાતિ કે શાતિના નહિ, પણ હિંદમાં નજરે પડતી સર્વે જાતિ, શાતિ અને પંથના હતા. અને સમગ્ર દેશને તેમણે જે સેવા અર્પણ કરી છે તે, સ્થાન કે લાપાના ભેદ વિના પ્રત્યેક જણ પ્રેમ અને ભક્તિથી અવલોકે છે. રાનડેને આ આદરભાવ શી રીતે મળ્યો, તેમનું કાર્ય તે એવું શી રીતનું હતું કે તેમના દેશબંધુઓ તેને આદરવા ઉપકારથી સંભારે છે ? હા, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે રાનડે એક પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ સંજ્ઞાન પુરુષ હતા, મહાન વિચારક, પંડિત, કાર્કશ, અને સાધુચરિત હતા. પણ એમને

આપણે દેશજનોનાં દિલમાં જોટલા નિકટ વસેલા જાણીએ છીએ, અને આ મહા સંમેલન જેની સાથે પૂરેછે, તે આટલા શુભાનેજ લીધે બની શકતું નહિ. માણસ અધિકાંશે શ્રેષ્ઠ જીવન ગાળતો હોય, અને લોકોના હૈયામાં અધિકસ્થાન મેળવેલું હોય તોજ તેને મરણ પછી લોકો પ્રજ્ઞવાના. રાનડે પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ સત્જનન પુરુષ હોવા ઉપરાંત કંઈક વધુ હતા. વખતો વખત, જૂદા જૂદા દેશમાં અને જૂદે જૂદે સમે, આપણી કુર્બાન અને કમપાત્ર માનવબળતિના પગલાં ખરે પચે પાડવા માટે દીપકની જ્યોત જેવા જણાતાં જનોમાંના તેઓ એક હતા. જીવનનું એક લક્ષ્ય તેમણે નક્કી કર્યું હતું, તેમણે આપણને એક નવો પાઠ બજાવ્યો, આપણા વિચારમાં નવું જોમ પૂર્યું, અને આપણા હૈયામાં આશાના અંકુર ઉગાડ્યા. આ લક્ષ્ય એ હતું કે કૃપાળુ પરમાત્માના કરવાથી જે નવીન પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું રહસ્ય આપણને સમજાવવું, તેનો અર્થ સમજાવવો, તેનાથી મળતા કાર્ય કરવાના જોગો જણાવવા, તેનાથી આપણા શિરપર પડતી જવાબદારીઓ જણાવવી, અને જે પુરુષાર્થ આપણે કરવાનો છે તેટલો પુરુષાર્થ આપણે કરીએ તો શા શા શુભ ફળ આવે તે સમજાવવું; અને તેમના વિચારો તેમણે આપણને સંદેશ રૂપે જણાવ્યા તે માટે તેમની યોગ્યતા કંઈ કમી ન હતી. પ્રખળ જગદસ્ત બુદ્ધિ શક્તિ, સ્વદેશ પ્રેમથી ઉભરાતું હૈયું, ખરા દિલનો નીડર જુરસો, કામ કરવાની નિરસીમ શક્તિ, અખૂટ ધૈર્ય, અને કોઈ પણ કારણે ન ડગે એવી પ્રજ્ઞાની ઇચ્છામાં નમ્ર શ્રદ્ધા—આવી સામગ્રીથી સત્જન થયેલો પુરુષ પોતાના દેશજનોના વિચાર, આશા, અને મનોરથો, ધડાતું કામ માથે લેવાને યોગ્ય છે. અને રાનડેએ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી એક ક્ષેત્રમાં નહી, પણ માનવ પ્રજાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું,—ઉદ્યમમાં એવી નિરંતર આવનાથી કે મોરો દેશ જગતના બીજા દેશોમાં યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, મોરો દેશ બંધુઓ અને દેવ ભગિનીઓ, ઉદ્યત આશયોથી પ્રેરાઈ, મોઠાં રાષ્ટ્રીય કાર્યો હાથમાં લઈ, ખરાં પુરુષાર્થી બને. મને લાગે છે કે આપણા કાળના કોઈપણ પુરુષને આપણા કર્તવ્યનું, અને જે પરિસ્થિતિમાં તે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે પરિસ્થિતિનું,

રાનડેના કરતાં વધારે સચોટ અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હતું. એક પુરાતન પ્રગ્ન બીજી પ્રગ્નના સંબંધમાં આવી હતી; આ બીજી પ્રગ્ન વધારે અજવાન, અને કદાચ કંઈક વધારે જડ સંસ્કૃતિ લઈને આવી હતી, અને જો તેના ઓધના સપાટામાં છેક ડૂબી જતા કે તણાઈ જતા આપણે બચવું હોય તો આપણા ઉપર જો નવીન સંજોગો અસર કરી રહ્યા હતા તેમાં જો કંઈ ઉદાત્ત અને બળપ્રદ હોય તે લેવાની, અને આપણી પોતાની પદ્ધતિમાં જો કંઈ રૂઠું અને ઉત્તર હોય તે સાચવી રાખવાની આપણી દરજ્જા હતી. હું માનું છું કે પોતાના દેશના ગતકાળ માટે રાનડે કરતાં બીજા કોઈને વધારે પ્રેમ કે ભક્તિભાવ ન હશે. એકવાર એમણે કહ્યું હતું તેમ, “આપણે ગતકાળથી ગમે તેટલા છૂટી જવા ચલાતા હોઈએ તોપણ છૂટી શકીએ એમ નથી, આપણે છૂટી શકીએ એમ હોઈએ તોપણ આપણે છૂટા ન થવું જોઈએ.” પણ માત્ર ગતકાળમાં જ ચાંદળાઈ રહેવામાં તેમણે સંતોષ માન્યો ન હતો. તેમને તો, દેશનું વર્તમાન અને ભાવી, જૂતાના કરતાં વધારે બારે અગત્યનાં હતાં; અને ત્યારે જૂતાનો અભ્યાસ, એક ધોરણે આસતી પ્રગતિના પ્રતિદાસથી દ્વિત યત્ન નિષ્ફળથી મુકાતી મર્યાદાઓની આપણને યાદ આપીને, અને આપણા ચારિત્ર અને ઉત્તરિમાં જાડી રહી ગયેલી ન્યૂનતાઓ તરફ આપણું લક્ષ્ય ખેંચીને, આપણા મનમાં આપણને મજાજૂત બનાવે છે, ત્યારે જીવનની ખરી ખૂબી તો જોઈએ દરજ્જે વર્તમાનનાં કર્તવ્યો બજાવવા અને ભાવી માટે ભૂમિકા તૈયાર થાય તેમાં જ રહેલી છે, એવું તેઓ માનતા. આજ જીવિતી તેઓ મતલ વાંચતા, સતત મનન કરતા, સતત અવલોકન કરતા, અને પોતાના દેશજંદુઓને જો વ્યાવહારિક પ્રશ્નોમાં મૂકાયલા જોતા તે પ્રશ્નોનું નિર્ણય કરવામાં તેઓ પોતાના અભ્યાસ અને અવલોકનથી નીપજતા સિદ્ધાન્તોનો મતલ ઉપયોગ કરતા. અને એજ જીવિતી કામ કરનાર કોઈ તેમને ત્યારે મળી જતું ત્યારે તેમનું હૈયું દરખે બરાવું. આવો માણસ જ્યાં હોય ત્યાં તેને તેઓ અચૂક વર્તી લેતા, તેને પોતાના મમાગમમાં આજુતા, તેને માટે ખુદશા હોય તેવા દરેક માર્ગમાં તેને ઉત્તેજન આપતા, અને ત્યાર પછી કદી પણ તે માણસ તેમની વજરમાંથી

ખસતો નહિ. આજ કારણથી દેશના સર્વ બાજોમાંના કામ કરનારાઓ પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન માટે, વિજયમાં પ્રયત્ન માટે અને નિષ્ફળતામાં આશ્વાસન માટે, તેમના તરફ વળતા, અને તેમના વિચારો અને આશાની અસર પ્રસરાવવાના, બહુકે, અનેક કેન્દ્રો બની રહેતા. આ સૌ સાથે વળી તેમની મૂર્તિ પણ બહુ આકર્ષક હતી, અને આકર્ષક મૂર્તિ વિના કોઈપણ જણ માનવોનો મદદ નેતા કે શુરુ ચર્ચાકર્તા નથી. જે કાંઈ તેમની સાથે ગમે તે રીતે પણ સમાગમમાં આવતું તેના ઉપર તેમના આત્માનો પ્રભાવ અને મદદતા અસર કરતાં, તેમની સમક્ષ ઉભા રહી માણસો અધોગચ વિચારો કરતાં બહીતા, અને કોઈ પાવક, પ્રેમમય, સેવામય, વાતાવરણમાં તેઓ છે એવું તેઓને લાગતું—તેઓ કાંઈ ઉચી કેટિના આત્માની સમક્ષ ઉભા છે એમ તેઓને લાગતું. મૃદુસ્થો, આવા પુરુષોને પ્રભુ આ જગતમાં પોતાના કલ્યાણકરક હેતુ પાર પાડવાને નિમિત્ત રૂપે પસંદ કરે છે, અને ત્યારે તેઓ આ જગત તણ જાય ત્યારે તેમનાથી પડતી બોધનું કાંઈ માપ કાઢી શકતું નથી. અને આથીજ, ત્યારે રાજકે ત્રણથી વધુ વર્ષ ઉપર વદાય થયા ત્યારે આપણામાંના ધણાકને લાગ્યું હતું કે આપણા શુભન ઉપર અત્યાંક અધિકાર પડ્યો હતો. દેશ ઉપર જાણી શોકનું એક મદદ મોઝું ફરી વળ્યું હતું, અને હિંચ કે નીચ, રામ કે રંક, દરેક નાત જાતના લોકો દરેક પ્રાંતના લોકોએ લોભામળાં મળુપ્યને વિકળ કરે એવું ભારે દુઃખ અનુભવ્યું હતું, અને દેશ ગત આત્માને કહ્યો બધો ઝાણી છે તે પ્રકટ કરવા માટે તથા આપણે માટે કામ કરવામાં જેમણે શુભન માગ્યું હતું તેને આપણે ઉકે અધોગચ નથી એમ દર્શાવવા માટે વિન્ન વિન્ન સ્થળોમાં સમારકો ઉભાં કરવાની હિતચાસ મંડ હતી.

સદ્ગૃહસ્થો, મદદગતું સમારક વાચનાવધના રૂપમાં યાવ છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. તેમનું સમરણ કાચમ સમ્પવા માટે વધારે યોગ્ય રીત તમે બાગેજ પસંદ કરી ચકયા હોવ. રાજકેનો સમય, મારી જાણમાના આપણા કાળના ખીન્ન કોઈ માણસ કરતાં વધારે, પુસ્તકાવા સમાગમમાંજ જતો; એટલું તો નિમિત્ત છે કે પોતાના વાચનનો એમના

જેટલો લાભ કોઇએ મેળવ્યો નથી, અથવા પોતાનાં વાચનનું પરિણામ વ્યવહારમાં એમના જેટલું ઉપયોગમાં લીધું નથી. અને જે વિષયો સંબંધી વાચન માટે આ પુસ્તકાલય ખાસ સુગમતા પુરી પાડવાને યોગ્ય હતું છે તે વિષયોના અભ્યાસમાં નિમગ્ન થયેલા યુવકોને જોઇને તેમને જેટલો સંતોષ થતો કે તેમનામાં આશા જન્મ પામતી તેટલું બીજા કાંઈથી થતું ન હતું. હું જોઉં છું કે તમારું વાચનાલય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાન એ પાંચ ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસનાં ઉત્તેજનને અર્થે સ્થપાયેલા 'સાહિત્ય ઇન્ડિઅન એસોસિએશન'ના અંગે ઉપડવાનું છે. આમાંના નિદાન ત્રણ વિષયોમાં તો રાનડે અતિ નિપુણ હતા, અને તે ત્રણ વિષયો તરફ આપણા યુવકોએ વળવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક વિષયોના અભ્યાસમાં આપણા શિક્ષિત વર્ગને મોટો ભાગ કાંઈ ખાસ જાણવા જેવી સફળતા મેળવી શકે એવો સંભવ નથી. એવી સફળતા માટે તો અમુક વિષયનું ખાસ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન જોઈએ, અને આવું ખાસ જ્ઞાન જૂજજનજન મેળવી શકે. મારી ખાસ આશા છે કે આ એસોસિએશન ધમધાકાર ચાલવા માંડશે એટલે તેનાં પરિણામે કેટલાક એવા યુવકો ઉત્પન્ન થશે કે જેઓ આ વિષયો પોતાનો જીવનગીબજના અભ્યાસ માટે પમંદ કરશે. પરંતુ આપણા યુવકોના મોટા ભાગને પોતાના તો આદીના ત્રણ વિષયો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અને રાજકાજ તરફ જ મોહ રહેવાનો, અને રહેવો જ જોઈએ. હું જોઉં છું કે તમારા અભ્યાસ વિષયોમાંથી તમે સાહિત્ય, ધર્મ, અને તત્વાભ્યાસને ખાતલ કીધાં છે, અને હું માનું છું કે તેમ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન તો હશે. તમે આ વિષયોના અભ્યાસની કીમત જોઈી આંકો છો એવો તો આનો અર્થ ન થાય-એમ નહીં હોવું જોઈએ. પણ તમારા મત પ્રમાણે તમે જે અભ્યાસ માટે સાધન પૂરાં પાડવા ધારો છો તે અભ્યાસ તરફ હાથ લોકાવું અત્યંત દુર્લભ છે-તેથી તેને ખાસ ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. ગૃહસ્થો, આ વખતમાં સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર જનને જે જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે કણક કરવી જોઈએ. કોઈ પણ વિષય ઉપરનું સાહિ

લગતમાં એટલું બધું બહાર પાડ્યું નથી છે, અને ખંડર એટલો બગતે
 નથી છે કે અગાઉ એટલા શક્ય હતાં તેમ, આજ મને પ્રકાશનું જ્ઞાન
 સંપાદન કરવાની ઉમેદ મળવી વ્યર્થ છે. આપણે સૌએ આજ તો
 અવશ્યભાવીને નમવાનું છે, અને ગમે તે એક વિષય પસંદ કરી લેવાનો
 છે, અને તે પસંદ કરીને તેનાજ અભ્યાસમાં મચી રહેવાનું છે. અને હું
 ધારું કે આપણા મુદ્દાને હિતદાય, અર્થશાસ્ત્ર અને શાન્તશાસ્ત્રના
 કરતાં વધારે ઉપયોગી અભ્યાસની બાગ્યેજ તમે બસામણું કરી શકો.
 આ વિષયોમાં પણ તેઓમાંના ધણાક તો નિપુણતા મેળવવાની બાગ્યેજ
 આશા રાખી શકો, પણ તેઓ સામાન્ય માહિતી સારી રીતે મેળવી શકશે,
 અને દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તો તે માહિતીનીજ ખામ અગત્ય છે, કાગળ
 તેથી કરીને તેઓ, જે કામ કરવાનું છે તેનું સ્વરૂપ સમજતા, અને જે
 મર્યાદામાં તે કામ કરવાનું છે તે સમજતા સાગ નામગિરી થવાની સામકાત
 મેળવી શકો. આ તથા વિષયોના કાળજી પૂર્વક અભ્યાસથી આપણી
 વિવેક ક્ષુદ્ધિમાં સમતા આવશે, આપણી મહાતુલ્યિની મર્યાદા વિસ્તૃત
 થશે, જીવનની સમીક્ષા વધારે ગ્રીણવટથી આપણે કરી શકીશું, અને
 આપણે જે તપમર્યામાંથી પનાર થઈએ છીએ તેનો વધારે મારો ઉપયોગ
 કરવાની આપણમાં શક્તિ આવશે, અને આ વિષયોનો ઉત્તમ અભ્યાસ
 કરેલો હશે એવા માણસોનો એક વર્ગ જે ઉત્પન્ન થઈ શકશે તો લોકજીવન
 પણ સદાજે ઉમી કાઠિએ ચકશે, કારણ વિવેકથી તુલના કરવાની તેમની
 શક્તિની તેમના નેતાઓ ઉપર અમર થવા વિના રહેનાર નથી. મૃદુરયો,
 આપણા શિક્ષિત વર્ગ મામે એક ખરી દરિયાઈ એ છે કે, કૌંચેજ છોડી કે
 તરતજ તેઓનો અભ્યાસ બંધ થાય છે, અને કૌંચેજમાં મળેલું શિત્તણું
 માત્ર પાયા રૂપ થવાને બદલે ધણા ખરાઓ તેને આખી પ્રમાણત સમજી
 બેસે છે. આ બાબતમાં તો હું માનું છું કે આપણે સુરોપીઓની વધારે
 નકલ કરવી જોઈએ, જેઓને પોતાના નિબાવ માટે, પોતાના ધંધાને અંગે
 કરવાનું કરી લઈ, સામાન્ય રીતે એક અથવા અન્ય પ્રકારના કાઈ બીજા
 અભ્યાસનાં રૂપમાં જીંદગીનો એક બીજો વ્યવમાર્ગ લાગેલો હોય છે. આવા
 બીજા વ્યવમાર્ગથી માણસનું જીવન, માત્ર ઉદર નિમિત્તેજ કરવાના ધંધામાં

જેમની શક્તિ રોકાયેલી હોય છે તેમનું જીવન જોતું નજરેપડતું અને સંકડાયેલું રહે, તેવું થઈ જતું અનેકવાર અટકે છે. મને આશા છે કે આ વાચનાલય આપણા યુવકોમાંના ઘણાઓને જીવનનો ખીજો વ્યવસાય પૂરો પાડશે, અને મને મદદ છે કે અહીં આવતા યુવાનો તેમના ઉપર રહેલી જવાબદારી સમજશે. જે માત્ર તમે એક વાચનાલય એટલે એક પુસ્તકોવાળાં મકાનથીજ સંતોષ પામવાના હો તો તે વાચનાલય રાનડેનું સ્મારક ન કહેવાય. એક રીતે તો રાનડેને કાઈ સ્મારક જોઈતું ન હતું. માણસે કરેલું કાર્ય અને તેના જીવનનો પ્રભાવ એજ તેને માટે ઉત્તમોત્તમ સ્મારક કહેવાય. પણ આજ જે સ્મારક સ્થાપવામાં આવે છે તે આપણા પોતાના શિક્ષણ અને લાભને અર્થે છે. રાનડેએ પોતે જે કામ કર્યું અને જે કામ આપણે સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા હતી તે કામ ઉપાડી લેવાને આપણે અધિક અધિક યોગ્ય થતા જઈએ તે માટે ઉપયોગમાં લેવી જોઈતી અનુકૂળતાઓ એ સ્મારક આપણને કરી આપે છે. અહીં જ્યારે જ્યારે તમે આવો ત્યારે સ્મરણમાં રાખજો કે એક મહાન્ શુરુ તમને જોઈ રહ્યા છે, જોકે તેઓનું સ્મરણ સરીર હવે રહ્યું નથી. આ ભાવનાથીજ આ પુસ્તકાલય તમને જે અનુકૂળતા કરી આપે છે તેનો બની શકે તેટલો લાભ લેવાને તમે પ્રેરાઓ. જેટલો લાભ તમે લેશો તેટલે અંશે તમે રાનડેનું ખર્ચ સ્મારક કર્યું કહેવાશે. ગૃહસ્થો, આ સરથા સર્વ રીતે સ્મરણ થાઓ.

સર ફિરોઝશાહ મહેતા.

૧.

[ખેલગામમાં તા. ૪ થી ઓગ્રિલ સને ૧૮૯૫ ને દિને મળેથી પ્રાંતિક પરિષદમાં એક ઠરાવ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો હતો. —“આ પરિષદ નામદાર ફિરોઝશાહ મહેતાએ વડી ધારાસભામાં ધણી શ્રમ વેઠી દેશને માટે જે ભાર ચતુરાઈભરી સેવા બજાવી છે તેની ધણીજ તારીફ સાથે નોંધ લે છે, અને અધ્યક્ષને સલા આપે છે કે તેમણે આવો મત દર્શાવનાર એક માનપત્ર પરિષદ તરફથી વડીને નામદાર ફિરોઝશાહ મહેતાને પૂછીને તેઓને અનુકૂળ હોય તેવે સ્થળે અને વખતે તેમને એનાયત કરવું.”

ઉપર પ્રમાણેનો ઠરાવ રજુ કરતાં પ્રોફેસર ગોખલેએ નીચેનું બાવણું કયું હતું.] - .

અધ્યક્ષ સાહેબ અને સદસ્યશ્રેયો, જે ઠરાવ આપના સ્વીકાર માટે રજુ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું છે તે રજુ કરવામાં હું આનંદજન નહિ પણ માફ સદ્ભાગ્ય સમજી છું, અને મને ખાતરી છે કે ત્યારે તે અધ્યક્ષ સાહેબ તરફથી તમેને વાચી સમજાવવામાં આવશે ત્યારે તમે તેને એક અવાજે હર્ષથી પસાર કરશો. સદસ્યશ્રેયો, મિ. મહેતાની તેજસ્વી શક્તિ, અને લગભગ પચીસ વર્ષના લોક જીવન દરમ્યાન આપણા પ્રાંતનેજ નહિ પણ સમસ્ત દેશને માટે તેમણે જે મહાસેવા બજાવી છે તે હવે એટલી બધી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેમનું નામ ખરેખરી રીતે આપણાં ધરધરમાં મંભળાતું નામ ચર્ચાપાત્ર છે. મિ. મહેતાની જીવિની સર્વશાહિતા અને પ્રભાવ, તેમની વિશાલ સરકૃતિ, અને મર્યાદા અને વિવેક સાથે મળેલી તેમની નીડર સ્વતંત્રતાને લીધે તેમને આ પ્રાંતનાં લોકજીવનમાં અગ્રગણ્ય નેતાનું સ્થાન અને સુબધના લોક જીવનમાં અપ્રતિમ પ્રતિષ્ઠા બધું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. સદસ્યશ્રેયો, ત્યારે છાંઈ આવું પ્રમુખ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તો વારવાર તેને જનસમૂહના તુલના પ્રદીપના પ્રખર તેજમાં આવવું પડે એ નિઃશંક છે. અને તુલનાઓથી મહેતા જેટલો અન્યાય ભાગ્યેજ કોણને

सर .फिरोजशाह म्हेता.

ચથો હશે. જનો અને વસ્તુઓના સૂક્ષ્મ અવલોકનકાર મ્હારા એક મુંબઈના મિત્ર તેલંગ મહેતા અને રાનડે વિષે બોલતાં એકવાર કહ્યું હતું કે સરસ માધુર્ય અને સંસ્કૃતતામાં તેલંગને કોઈ ન પહોંચે, પ્રભાવ અને પ્રતાપમાં મહેતાને કોઈ ન પહોંચે, અને પ્રૌઢતા અને કલ્પકતામાં રાનડેની તોડે કોઈ ન આવે. મૃદુરચો, આ વચનમાં ઘણું સત્ય છે એમ તમે સૌ સ્વીકારશો. પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ કે કેટલાક માણસોના ધારવા પ્રમાણ મહેતાની ખાસ ખુબીઓ બુદ્ધિનો પ્રભાવ અને પ્રતાપ બદે હોય, પણ તેથી તેમનામાં બીજી ખુબીઓ બહુ ઓછી છે એમ નહિ કંઈ શકાય. મને તો હમેશા એમ લાગ્યું છે કે મહેતામાં ઘણું અશુભ સદ્ગત મંડસિકતું સ્વાતંત્ર્ય અને ચારિત્રબળ, તેલંગનું સરસ માધુર્ય અને મંમૃતતા, અને રાનડેની કલ્પકતા અને અગાધ શ્રદ્ધાશક્તિ એ સૌનો સરસ યોગ જન્મ્યો છે. અને આ જ ખુબીઓ સદા જોગનામાં ઝળક્યા કરે છે, તે વડી ધારાસભાની ગાંઠ બેઠક વખતે મહેતાએ આપણે માટે કામ ઉઠાવ્યું હતું તે દરમ્યાન કંઈક ઓર રીતે ઝળકી નીકળી હતી મૃદુરચો, એ બેઠક વેળા મહેતાએ બજાવેલી સેવા વિગતવાર કહી બતાવવાની હું જરૂર જાતો નથી. કારણ પ્રથમ તો તેના રમરણ હજી આપણને તાજાં જ છે, અને બીજું એ કે પેલે દિવસે મુંબઈમાં એક જાહેર સભામાં એક પછી એક વક્તાએ તે સારી રીતે કહી સબળાવી છે. છતાં હું એટલું કહીશ કે ધારાસભાની તે ચર્ચા વખતે મિ. મહેતાએ બતાવી આપ્યું હતું કે પોતાના ઝૂંબેલો-ઈડિઅન વિરોધીઓમાંના અતિ બળીઆથી પણ પોતે ગાળ્યા જાય એમ નથી તથા તેમના દરેકના દાવ પેચને પહોંચી વળી શકે છે. એ ચર્ચા જોમણ વાંચી છે તેઓ કબુલ કરશે કે મહેતાની ચર્ચામાં હમેશા વાદી તરીકે અદ્ભુત શક્તિ અને કુશલતા પ્રકટે ઘઈ છે, અને જ્યોટ ઉપરનું તેમનું બાપણુ તો મિન્હા-નની સમજ અને હકીકત ઉપર કાણુ માટે પણ તેમની કીર્તિ વધારે એવું હતું. મરકાર તરફથી એક પછી એક સભ્યો મહેતાને મ્હાત કરવા માટે ખડા ચથે ગયા. સર ચાલ્મર્ ઈન્વિઝ, સર ઍન્ટની મેકગ્રોન, અને સર જેમ્સ વેસ્ટલેન્ડ દરેક એક પછી એક મહેતા ઉપર સપાટો ચલાવ્યો, જો કે તેમ થવાથી

સરકારના મત પ્રમાણે પણ મહેતાનો પક્ષ કેટલો મજબુત હતો તેજ દર્શાવતું થતું હતું. મહેતાને ઘણી દેવાને સર જેમ્સ વેસ્ટલેન્ડે કીધેનો સપાટો ઉછળીને પાત્રો તેમના ઉપરજ આબો સિવિલ સર્વિસ (સનદી નોકરી) ની ખામીઓ વિશે મહેતાની જોરદાર પીકા સામળી તેમના મિત્રોના મધ્યે, મહેતા હવે ધારાસભાની ચર્ચામાં નવુંજ સ્વરૂપ દાખલ કરે છે, એવી કડત્તી કરિયાદ કરી, અને અતે નીચ જુલાઈ ખોળાનો મહેતા ઉપર આરોપ મૂક્યો. પણ જ્યારે બંનેના ભાષણો પ્રસિદ્ધ થયા ત્યાં લોકો નીચ જુલાઈ કાણ ખોળા હતા તે નકી કરી શક્યા એ પ્રસંગે અદ્ભુત શાંતિથી મહેતા વર્ત્યા હતા તેની કલકતાના ‘સ્ટેટ્સમેન’ પત્રના મુખે પણ સ્તુતિ થઈ હતી. મે આપને કહ્યું છે તેમ ઠીક સુધ જે કારણો મહેતાના વિરોધીઓ પોતાના પક્ષમાં રજૂ કરતા તેજ કારણો વડે મહેતા તેમને પૂરા પડી શક્યા હતા, અને એકે મદાસન પત્રના ખબર પત્રીએ સુદર રીતે કહ્યું હતું તેમ, મહેતાએ દલીલની સામે દલીલ વાળી હતી, ફિટકાર સામે ફિટકાર વાળ્યો હતો, મળક સામે મળક વાળી હતી અને હકા સામે હકો ક્યો હતો ગૃહસ્થો, આપણા પ્રતિનિધિને આપો યગ મળ્યો છે એ વાત આપણે અભિમાન લેતા જેવી છે આપણે અભિમાન નેના જેવું છે કે આપણા કુપકતાના મિત્રોએ પણ એમની સેવા એની અપૂર્વ ધારી કે પોતાની કૃતગતા દર્શાવતા માટે, તેમણે વ્યોમેશ ચંદ્ર ઝોનગ્રાની આગેવાની નીચે, મહેતાને જાહેર અભિનંદ આપ્યું—જે કે તેમનો પોતાનો પ્રતિનિધિ પણ ધારાસભામાં તો હતોજ આપણામાંથી જોઓ મહેતાને જાણ્યો છે તેઓને ખબર છે કે આ બધા અભિનંદનોની ઝાઝી પરવા રાખવી મહેતાને પાસવે એમ નથી આપણને ખબર છે કે એમને જે સેવા જામની છે તે સેવાનું ફળ તે સેવા સિરામ બીજી હોઈ શકેજ નહિ પણ આપણે પણ આપણી ફરજ અદા કરવાની છે, અને તે ફરજ આપણે આપણા પ્રમુખ સાહેબને, આ દરાવમાં મુચ્ચેલી રીતે મિ મહેતા પ્રતિ આપણી કૃતગતા દર્શાવવાનો અધિકાર આપ્યાથીજ ઉત્તમ રીતે અદા થશે

સર કિરોઝશાહ મહેતા.

૨.

[૧૯૦૭ ના આરબમા મુંબઈના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ મિ હુંગિન અને બીજાઓએ, મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનમા જે પી એ તરફથી સર કિરોઝશાહ મહેતા ન ચૂંટાય તેટલા માટે એક પ્રેક્ષ (કંપટચક) રચ્યું હતું. કોરપોરેશનની ચૂંટણી નિષ્પક્ષ અને ન્યાય નથી એવી મતમતની અરજ ધારાસભાના ટેબલકે મળ્યોએ મુબઇ સરકારને કરી હતી, પરંતુ સરમરે તેમને તોછઘઈ બધાં દૂરદૂર જરાબથી વચ્ચે પડવાની ના પાડી હતી. લોકોના આશ્ચર્ય અને ક્રોધનો આથી પા-રદેશ ન હતો, અને તે દર્શાવવાને ૭ મી એપ્રિલ ને રવિવરે માધવબાગમા એક મેદાની મહા બોધાનવામા આની નામદાર ગોખલે એ પ્રમુખે પ્રમુખ મથાને હતા તેઓ સભાના કામનો આરબ કરતા નીચે પ્રમાણ બોલ્યા હતા -]

સત્તારીઓ અને ગૃહસ્થો, અનેક રીતે આ મહા સુપ્રસિદ્ધ થઇ જનારી છે, આવી સભામા પ્રમુખસ્થાન લેવાનું આમંત્રણ કરી આપે મતે જે પ્રાણ મોકુ માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો બહુ આભારી છું. આજે અમે આ માટે આવ્યો છું અને આજના કાર્યમા કાઠમ આગળ પડતો ભાગ હું આ માટે લઉં છું તે વિશે મારે આરબમાજ થોડો પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. હું કાર્ક આ શહેરનો કર જગનારો નથી, તેમજ જે પી પણ નથી, અને મારે હમેશનું રહેવાનું સ્થાન મુંબઈ નહિ પણ પૂના છે જે બાબત બન્યાથી આ આખું શહેર આજકાલ બળબળી ઉઠ્યું છે, અને આપણે હજારો માણસો અહીં બેગા થયા છીએ તેની સાથે જો માત્ર મુંબઈ શહેરનેજ લેવા દેવા હોત, એટલે કે એથી અહીંનાજ લોકોના હિતને અસર થવાની હોત, અને એનાથી ઉપરિચિત થતા પ્રશ્નો માત્ર અહીંનાજ સબધમા ઉઠવાના હોત, તો આ શહેરના મારા મિત્રોએ પોતાનો વિરોધ દર્શાવવામા બળવાની મને આશા કરી નહિ હોત, તેમજ મને પણ આ સભામા બાજ લેવા, આનવાનો કદી વિચાર આવત નહિ.]

ગૃહસ્થો, હવે તો દરેક જણે માન્યા વિના ચાલે એમ નથી કે આ બાબત અમુક દશામાં કદાચ માત્ર સ્થાનિક અગત્યની બલે હોય—જે કે મને તો તે બાબત બહુ શકા છે—તો પણ આજ તો તે એવી દશાએ પહોંચી છે અને તેમાંથી એવા તો મહત્વના અને દૂર-ગામી પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે કે તે માત્ર આ શહેરનાજ જનોને નહિ, પણ આખા પ્રાંતના, બધે આખા દેશના જનોને લગતી બાબત થઈ પડી છે. હવે પ્રશ્ન એ નથી કે જી. પી. ઓ તરફથી નવા કોરપોરેશનમાં કોણ આવશે, પણ એ છે કે રાજ્યવહીવટની હાલની પ્રથાના યોગે અંગ્રેજ અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે આ દેશમાં જે જખ્ખરદસ્ત મત્તા ચલાવી રહ્યા છે, તે સત્તા શું સાર્વજનિક ચૂંટણીઓની નિર્ણયશક્તિને ઘણી નાંખવા માટે, અને અત્યાર સુધીમાં જે સ્વરૂપ પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લેક્ટિને આપવામાં આવ્યું છે તેટલું પણ ઓછું કરવા માટે વાપરવામાં આવશે, અને સરકારી હોદ્દા અને સત્તાનો આવો દુરુપયોગ ઘણી દેવાને બદલે સરકાર જાહેર રીતે શું તેને અનુમતિ આપશે ? ગયા અઠગટાબરમાં નામદાર વાઈસરોયે આ દેશના લોકોને કહ્યું હતું કે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મ્યુનિસિપલ અને લોકલ બોર્ડોના વહીવટ એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગથીયાં છે, અને ઉપલાં પગથીયાં ઉપર પહોંચ્યા પહેલાં એ પ્રથમ પગથીયાં આપણે પૂરાં ઓળંગવાં જોઈએ. આજે ત્યારે અતિશય મહત્વના પ્રશ્નો-દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનાં સ્વરૂપ અને વૃદ્ધિ સાથે સબધ ધરાવતા પ્રશ્નો, લેક્ટિનાં ચિત્રમાં ધોળાઈ રહ્યા છે, અને લેક્ટિના અધિકાર ઉપર થયેલા ઉચ્છ્રંખલ અને અન્યાય અત્યાચાર સામે વિરોધ દર્શાવવો રહ્યો છે, આવે સમયે આપણાંમાંના જેઓને સ્થાનિક સ્વરાજનું દિવ દેવે છે, અને જેઓ આપણા દેશના રાજ્ય વહીવટમાં વધારે બાગ મેળવવાના સમયની ગહ જોઈ રહ્યા છે તેઓને નિશ્ચિત ખેતી રહેવું પાડવે એમ નથી. આથીજ દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની દિનપ્રતિદિન પ્રગતિમાં દિવ ધરાવનાર તરીકે આજે હું અહીં બોલવા છોકો છું, અને આ સભાનું પ્રમુખપદ લેવાનું કહી આપે મને જે માન આપ્યું છે તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું.

ગૃહસ્થો, મને શંકા નથી કે જીવજીવિ હરવે ઉપર ખોલનાર બાધઓ આ દુઃખદ પ્રસંગની અમત્યની વ્યાખ્યો ઉપર તો વિસ્તારથી વિવેચન કરશે, એટલે આપની રજા લઈ, હું ખેસી જઈ તે પહેલાં હું તો કેટલુંક સામાન્ય વિવેચન કરીશ. આ પ્રસંગની વ્યાખ્યો તો ચોખ્ખી અને ચઢ છે. ગયે વર્ષે મુંબઈના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ, અને હિન્દી સિવિલ સર્વિસના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય, મિ. હેરિસને એક પ્રયુક્તિ રચી અને પોતે તેના નાયક થયા, અને પોલિસ કમિશનર અને મુંબઈના કલેક્ટરને પણ તેમાં સાગ્રીતો બનાવ્યા. આ પ્રયુક્તિનો સ્પષ્ટ અને સ્વીકૃત હેતુ જે. પી. એના ચૂંટણીમાં સોળ ઉત્તમોત્તમ ઉમેદવારોનેજ આવવા દેવા એવો ન હતો—કારણ તેમ જો હોત તો તો જીવી વાત હતી—પણ મુખ્ય હેતુ સર ફિરોઝશાહ મહેતાને ન આવવા દેવા એ હતો. કોરપોરેશનમાં સમૂળા ચૂંટાવા ન દેવા એવો તો નહિજ, કારણ જ્યાં સુધી આપણા લોક જીવનમાં ખારા મિત્ર રા. દાક્ષિત જેવા છે ત્યાં સુધી તો તે બનવુંજ અશક્ય છે—પણ જે. પી. એના પ્રતિનિધિઓમાં ન આવવા દેવા એ હેતુ હતો; ખીજો હેતુ એ હતો કે સર ફિરોઝશાહને કાઢવામાં જોએ સામેલા ન થાય તેવાને પણ કાઢવા. સર ફિરોઝશાહને બહાર કાઢવામાં આવે અને તેમને કાઢવામાં ખરા સામેલ ન થનારાઓને કાઢવામાં આવે તો પછી કોરપોરેશનમાં છાણ ચૂંટાયું તેની કાંઈ કોંકસને ઝાઝી પરવા ન હતી. અને આને લીધે, અગાઉ જે વૃદ્ધ અને અનુભવી કૌન્સિલરો સર ફિરોઝશાહના પક્ષમાં નહિ પણ વિરુદ્ધ થયા ખરા મોરચા બાંધીને ઉભેલા જણાતા તેઓની પણ કોંકસ વિરુદ્ધ પડ્યું, માત્ર એટલાજ કારણથી કે તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સર ફિરોઝશાહે જે ભવ્ય કામ કરી બતાવ્યું છે તે બૂલી, બંધને પેલી પ્રયુક્તિમાં બેગા ન થઈ શક્યા! ગૃહસ્થો, આવી ખરૂંસ અનુક્રમ્યક્તિઓની વિરુદ્ધ મ્હોટા મ્હોટા સરકારી અમલદારોથી પ્રયોજાતી પ્રયુક્તિ કાંઈ નહાની સગી બાબત નથી. એના પ્રયોજકોએ એના બચાવમાં શાં શાં કારણો રજૂ કર્યો છે તે શેષવાનો મેં બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને મને જણાયું છે કે કોંકસનો પ્રપંચ વાળળી છે એમ બતાવવાને માત્ર જે કારણો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે; એક તો એ કે કોરપોરેશનમાં સર

ફિરોઝશાહનો જ ઉકા વાગી રહ્યો છે, અને બીજું એ કે તેમણે પોતાની આવી સર્વોપરિ સ્થિતિનો હમેશાં સહેરના પ્રેયમાં જ ઉપયોગ કર્યો નથી. વાર, માગ ધારવા પ્રમાણે પ્રથમ કારણમાં તો કાંઈ એવું નથી કે જેથી તેને બહુ મહત્વ આપવું પડે. સર ફિરોઝશાહ મહેતા જેવા મહા અસૌકસ્ય શક્તિવાળા માણસ ને શક્તિઓ પોતાના સહેરની સેવામાં લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી વાપરે તો તેને કાંઈ પણ કોરપોરેશનમાં અને કાંઈ પણ દેશમાં અપ્રતિમ સર્વોપરિપણુ પ્રાપ્ત થાય તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. આટલી લાંબી સેવા એણે આપી છે એવા માણસ પોતાના બંધુઓના મોખરે વિગંજે, એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને તે બાબત ફરિયાદ કરનારાઓ માનુષ સ્વભાવના ખુદ અંતરનાં તરવો સામે વિરોધ ધરે છે. આવી રીતનું સર્વોપરિપદ એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી માત્ર એટલું જ સૂચવાય છે કે જેમની સેવામાં એમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે તેઓ તે માટે એમના પ્રતિ ઉડી કૃતજ્ઞતા ધરાવે છે, તથા તેની સાર્યે માયે, પોતાના નાથકના ડહાપણ અને વિવેક બુદ્ધિમાં ઉડે વિશ્વાસ ધરાવે છે. મુંબઈના કોરપોરેશનમાં સર ફિરોઝશાહ ને સ્થિતિ બોગમે છે તેવી સ્થિતિનો બેટા હિન્દુસ્તાનમાં મળે એમ નથી, પણ ખર્ચિંગહામમા મિ. ચેમ્બરસેનની જેવી-હાક વાગે છે તેના જેવી લગભગ એમની સ્થિતિ કહી શકાય, કે કદાચ બહીંગ અંગ્રેજીમાં લૉર્ડ પામરસ્ટનની, અને ત્યાર પછી લીબરલ પક્ષમાં મહાત્મા એડમ્સનની ને સ્થિતિ હતી તેવી કહી શકાય. હવે બીજું કારણ લખશું. જો એમાં કાંઈ જીવ હોત તો તેની ઉપર જરા વધારે વિચાર કરવો જોગ્ય હતો. પણ આ બાબત સર ફિરોઝશાહ વિરુદ્ધ શા શા આરોપો છે? મારા સમજવા પ્રમાણે તો એ આરોપો માત્ર બે છે-એક એકે ત્યારે લૉર્ડ કર્ઝન વાઇસરોય તરીકે હિન્દમાં બીજીવાર આવ્યા ત્યારે કોરપોરેશન તરફથી તેમને આવકારપત્ર આપવાની બાબતમાં સર ફિરોઝશાહે કૉંગ્રેસ ખટપટ દાખલ કરી; અને બીજી એ કે કોરપોરેશને 'સ્ટાંડર્ડ ટાઈમ' સ્વીકાર્યો હતો છતાંયે પાછો 'બોએ ટાઈમ' તેમણે તેની પાસે સ્વીકારાવ્યો. હવે આ બે બાબતમાં કોઈક પક્ષના જે કહે છે તે સમજું દલીલની ખાતર સ્વીકારી લઈએ તો પણ સર ફિરોઝશાહને ખાતે સર્ગમ આડરીય વર્ષ

સુધીનું જે મ્યુનિસિપલ કામ જમા થયું છે તેની સંખ્યામણીમાં આવા જૂનજૂન મતમેદો તે શા હિસાબમાં છે? પણ ખરી રીતે તો આ બે વ્યાખ્યાતમાં સર દિરોઝશાહનાં કાર્યને મુખ્યમંત્રીનાગણિકાના ધણા મહોટા ભાગનું અનુમોદન અને અનુમતિ મળી છે. લૉર્ડ કર્ઝનને આવકાર પત્ર આપવાના સંબંધમાં, તે વખતે જે કાંઈ કડવાશ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને માટે સર દિરોઝશાહ જવાબદાર ન હતા, પણ જેઓએ ખાસ રાજ પ્રકરણી હેતુથી ફોરપોરેશનને માથે આ પ્રશ્ન નાંખ્યો હતો તેઓ જવાબદાર હતા. લૉર્ડ કર્ઝનની પ્રથમ કારકીર્દી માટે બહુજ પરસ્પર વિરુદ્ધ મનો દર્શાવવામાં આવતા હતા એ તો સૌ કાંઈ સારી રીતે જાણુ છે. ઘાઇસરોયતા હોદ્દામાં ચાલુ રહેવાને બદલે તેઓ એકવાર હોદ્દો છોડી ગયા, અને તેમની દરીથી નીમણુક કરવામાં આવી, એ તો માત્ર શિસ્તો જળવવાની ખાતર. તેમની વિરુદ્ધ જે તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે બેતાં તો તેમને નુંબું આવકાર પત્ર આપવાની યોજના કદી રજુ થયી એકાંતી ન હતી. છતાં પણ ત્યારે તે રજુ કરવામાં આવીજ, ત્યારે તો બીજી વારની કારકીર્દી દરમ્યાન પહેલી વારનીના કરતાં પણ વધારે ખરાબી મશે એવો જેમને ભય હતો તેમને તે યોજનાને વિરુદ્ધ થયેજ છુટકો હતો. એ કાંઈ માત્ર એક શિષ્ટાચારની ખાતર ત્યારે કાંઈ પણ નવો વાઢસિરોપ હિન્દમાં આવે ત્યારે ફોરપોરેશન તેને જે આવકાર આપે છે તેટલામાજ પતે એમ ન હતું. દરેક પ્રસંગે આમા પક્ષની સાથે બને તેટલી પતાવટ કરી લેવાનો આતુરતાવાળા આપણામાં માત્ર એક સર દિરોઝશાહ જ છે; તેમણે તો આ વ્યાખ્યાતમાં લાગણાજ યોજનાની વિરુદ્ધ નહિ પડતાં તેમની સાથે સામાન્ય રીતે કામ કરનારાઓ જેટલી પતાવટ કરવાને તૈયાર હતા તેના કરતાં પણ વિશેષ પતાવટ કરવાની આતુરતા દર્શાવી, અને આખરે એ આવકાર પત્રનો ખરડો તૈયાર કરવાને નીમણવલી કમિટી ઉપર પણ એમણે કામ કીધું. સ્ટાંડર્ડ ટાઈમ અને બૉંબે ટાઈમના સંબંધમાં પણ જે એખર એક કોંગ્રેસ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટ સરકારના દળાણથી પોતાના ઠરાવો બદલી શક્યા તો સોફાની લાગણીને માન આપીને ફોરપોરેશનને પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો તેમા તેણે શા મહોટો જીત્તો કર્યો? પચીસ વર્ષ ઉપર સર જેમ્સ

કુર્ચુસનની સરકારે એક વર્ષની વકરાર પછી જેમ કપ્પુસ ક્યું હવું તેમ, આ બાબત એવી છે કે તેમાં મુબઈના લોકોની ઇચ્છાને માન મળવું જ નેહાયે. અને ગયે વર્ષે આજ બાબત જ્યાં એક મોટી સભા યજ્ઞ હતી ત્યાં જ મુઘલબાગમાં ઉભા રહી બોલતાં, મારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ બાબતમાં સર ફિરોઝશાહનું વર્તન આ મહેલો રહેરની ખુશી લોકોની ઇચ્છા અને લાગણીને અનુરૂપ હતું. અહીં આ સ્થળે માફ આપવા જેવું છે કે ડૉ. કામરૂ જેઓ ગયા કોરપોરેશનમાં સ્ટાંડર્ડ ટાઇમના હિમાયતી હતા તેમની સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ માટે બળવેલી સેવા છતાં, કૅકસે તેમનું સાંભળ્યું જ ન હતું. ટારણ માત્ર એટલું જ કે જી. પી. આ તરફથી ફિરોઝશાહને કાઠી મુકાવવામાં તેઓ સામેલ ન થયા. પણ મુહરરો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બાબતમાં બાગ લેનારા તથા અમલદારો તો માત્ર ખાતગી માલુસ તરીકે કામ કરતા હતા, અને ફિરોઝશાહની સાથે તેમનું વર્તન તેઓ ઈંગ્લંડમાં ક્રમપિણ લોક નાયક પ્રતિ જેવું વર્તન આદરે તેવું જ હતું. આમ બોલવું તો, ખરેખર એટલું જ ચોખ્ખું બેવકુફી બરેલું છે કે તેની ઉપર બહુ થુંક ઉરાડવાની જરૂર નથી. આ દલીલ કરનારાઓને હું પૂછું છું કે મ્યુનિસિપલ પરીવટની વ્યવસ્થા રહેરનાં હિતની બાબતોમાં મિ. હેરિસન તથા તેનું કૅકસ અને સર ફિરોઝશાહ તથા તેમની સાથે કામ કરનારાઓ વચ્ચે સિદ્ધાન્તનો એવો કયો ભેદ છે, કે જેવો ભેદ ઈંગ્લંડમાં જિયરલો અને કૉન્વેન્ટિયોને જૂના પાડે છે? આ બાબતમાં ચોખ્ખી તો એક વાત એ દીસે છે કે કૅકસ પ્રચલિતના પ્રણેતાઓ પોતાના કાર્યમાં સર ફિરોઝશાહ સામે અંગત વેરભાવથી પ્રેરાયલા છે. કદાચ એમ હોય ખર કે સિવિલ સર્વિસના અમલદારો સુખ્યત હિંદીઓથી અનેકી સભાઓમાં પોતાનું જાતું ન ચાલે અને બિન સરકારી હિંદીઓ પોતાને મોખરે વિરાગે એ ખગી શકે નહિ, ટારણ આપણી અધિકારીઓના ખગીઆમાં તેઓને જાંખા પાડતા લોકનિમુક્તા સભ્યો રૂપ તોડોને રચાવ નથી. પણ જો એમ હોય તો આ લોકો માટે ચોખ્ખા મામું તો માત્ર એ જ છે કે તેઓએ આવાં મંડળોમાં પોતાના સરકારી દરજ્જાને દાખ વાપરવાને બદલે, અને પુરંધર વ્યક્તિઓના વગના મૂળમાં છેદ મુકવા

માટે અયોગ્ય ચક્રો રચવાને બદલે તે મંડળોમાંથી ખસી જવું જોઈએ. ન્યારે મિ. હેરિસને સર ફિરોઝશાહને તેમના અનેક વર્ષો થયા પ્રાપ્ત કરેલાં સ્થાનથી શ્રદ્ધ કરવા માટે પોતાની પ્રયુક્તિ સ્વી ત્યારે હું નથી માનતો કે, તેમણે સ્હેજ પણ વિચાર કર્યો હોય કે સર ફિરોઝશાહના જેવી શક્તિ અને અનુભવવાળા માણસને મુ'બદના કોરપોરેશનમાં કામ કરવા જેટલો જે કાંઈ જૂલ અવકાશ હતો તે તેમની પાસેથી છીનવી લેવો એ ટીક કહેવાય ખરું. આપણને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણા મ્યુનિસિપલ અને લોકલ (સ્થાનિક) મંડળો સ્વરાજ્યની કળા સીખવાની શાળા રૂપ છે. ખરેખર, સારે, પોતાના કરતાં લેશ માત્ર કમી નહિ એવી શક્તિ અને ચારિત્રવાળા હિંદીઓને આવાં નહાનાં હોતોમાં કામ કરવાની જે કાંઈક સગવડ મળી છે તેથી હિંદી સિવિલીઅનોએ પોતાનાં મુખ કટાણું કરવાની જરૂર નથી. મિ. હેરિસને ન્યારે કોરપોરેશનનાં નાયકત્વ માટે સર ફિરોઝશાહ સાથે બરોબરીમાં ઉતરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે, તેમણે પોતાનાં મનમાં પ્રશ્ન કર્યો હશે ખરે કે, સર ફિરોઝશાહે પોતાની મરાહૂર અને લાંબી કારકીર્દીમાં જે મહા મેવાઓ બજાવી છે તેના અમુક અંશ જેટલી પણ સેવા તેઓએ પોતે અથવા તેમના કોડકસના કોઈપણ માણસે અથવા તેઓએ સૌએ મળીને, કોરપોરેશનની બગાડી છે ? પરંતુ મારી આ બાબતમાં વધુ ઉતરવાની ઇચ્છા નથી. મિ. હેરિસને અને પેલા બીજા એ અમલદારોએ ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે આ બાબતમાં ભાગ લીધો છે એ દલીલમાં, મારા મત પ્રમાણે, લગારે માલ નથી. જે. પી.ઓ થડવા અને ભાંગવાની સત્તા ધરાવનારા અમલદારો, પોતાની સત્તાથી બીજા જે. પી.ઓની ચૂંટણીની નિરંકુશતાની આડે આવ્યા સિવાય, બહુ ઉકળાટી પક્ષાપક્ષીવાળા ચૂંટણીમાં શી રીતે ભાગ લઈ શકે !

કોઈ જરૂરના માત્રસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મ્યુનિસિપલ અથવા ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડની ચૂંટણી પોતાનાં મનની ધારી કરાવવા માટે કોડકસ બનાવે, અને પછી ઠંડી રીતે કહે કે એ તો બધું 'અમે અમારી ખાનગી રીતે કર્યું હતું,' તે કાને ગળે ઉતરશે ? આખો પ્રશ્ન એવો અગત્યનો છે, અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બાબત ગતિ તેની સાથે એટલી બધી સંકળા

વ્યોમેશ ચંદ્ર બૉનરજી.

[વ્યોમેશ ચંદ્ર બૉનરજીનાં મરણ માટે શોક દર્શાવવાને તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૯૦૬ને દિને લંડનમાં મળેલી સમારકસભામાં નામદાર ગોખલેએ આપેલું ભાષણ.]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, કૃતાન્ત કાળે આપણામાંથી આપણા યશસ્વી બંધુ વ્યોમેશ ચંદ્ર બૉનરજીને ઉપાડી લીધા છે તેથી થતો શોક જાહેરમાં જણાવવાને આજ આપણે અહીં મળ્યા છીએ. આ આપત્તિ આપણા ઉપર છેક અણુધારી આવી પડી છે એમ નથી એ ખરું. ધણી વખત થયાં સૌને ખબર હતી કે બૉનરજીની તખીઅત તદ્દન લથળી ગઈ છે, અને તે સુધરવાની ખીલકુલ આશા નથી, તેમજ તેવી રૂબ રૂશ લાંબો કાળ લાંબાયા કરે તો માત્ર તેમનું કંઈ લાંબાયા કરશે. પણ હવે બનનાર બની ચૂક્યું છે; અને આપણા મહાન અને અદ્વારપદ નેતા, જેમને પગલે આલવામાં જેટલો આનંદ મળતો તેટલોજ જેમનાં તરફ પ્રીતિ રાખવામાં મળતો, તેઓ, આપણને છોડી ગયા છે, એમ હવે માનેજ પૂરકો છે. આવે સમયે ચિત્ત એવું તો સ્તબ્ધ અને વિહ્વળ બને છે કે જાણે મહા કૃતાન્તે, ચોરની જેમ છૂપા છૂપા આવી, આપણા ઉપર અચિતો સપાટો મારી આપણા મિત્રને આપણી પાસેથી ઝૂંટવી લીધા ન હોય! સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, બૉનરજી એવા પુરુષ હતા કે જેમનાં મૃત્યુથી જગત્માં કોઈપણ કાળે અને કોઈપણ સ્થળે ગાનત્ર જાતિને ખોટ પડે. હિંદને તો, તેના અર્વાચીન સંક્રાન્તિકાળમાં, ચારે બાજુએ ત્યારે કઠિન અને કૃદ પ્રશ્નો ધુરકી રહ્યા છે ત્યારે, તેમનું પ્રયાણ એ એક અતિમારે રાષ્ટ્રીય આશ્વ છે, અને આપણને ગયલી ખોટ પૂરી પડે એમ નથી એમ આપણે ખોલીએ ત્યારે કશી અત્યુક્તિનો આશ્રય લેતા નથી. આજ આપણા મહાન દેશજંપુના આરિત્ર અને કારકીર્દી અવલોકવાનું મહાર્ કર્તવ્ય નથી. આપણને પડેલો યા હજી એટલો તો પાળે છે, અને એટલો તીવ્ર રીતે સાક્ષી રહ્યો છે કે આ પ્રકારની સભામાં એવું કામ ઉપાડી શકાય એમજ નથી. અને આ ઠરાવ-આપના સ્વીકાર માટે સાદર

व्योमेशचंद्र बॉनरजी.

કરતાં મ્હારે આપણા સદ્ગત નેતાના કેટલાક નૈસર્ગિક અને કેટલાક યત્નસાધિત એવા ધણા ધણા ગુણો પ્રત્યે મ્હારો આદરભાવ બતાવવા માટે, તથા આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યની હકમાં તેમણે જે અપૂર્વ સેવા બજાવી છે તેની નમ્રતાપૂર્વક કદર બતાવવા માટે મેં શબ્દો બોલવાના છે.

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, આપણને મૌને ગુવિહિત છે કે બોનરજી આપણા દેશના એક અતિ પ્રશસ્ત અને યશસ્વી વકીલ હતા. હવે, ધારો કે તેમની કીર્તિ માત્ર તેમની વકીલ તરીકેની ખ્યાતિમાંજ મર્યાદિત થયેલી હોત તોયે તેમને માટે આપણું આદર અને માન જાહેરમાં પ્રકટ કરવું ઘટ્યું હોય એ વાત તો નિઃસંશય છે. રાષ્ટ્રીય જીવન અનેક દિગ્ગામી ન હોય તો ઉછું રહે; અને હિન્દનાં નામને કાંઈ પણ દિશામાં યશ લાવનાર, પોતાનાં કાર્યથી રાષ્ટ્રીય કાર્યને પ્રગતિ આપે છે, એટલે રાષ્ટ્રીય કારણે આપણે તેને માન આપવું ઘટે છે. પણ આપણા આદર અને કૃતજ્ઞતા ઉપર બોનરજીનો દાવો તો નેમના વકીલ તરીકેની પ્રશસ્ત કીર્તિ કરતાં વળી વિશેષ મજબૂત પાયા ઉપર રહેલો છે. કુશળ વકીલ હોવા ઉપરાંત, તેઓ એક શૂરા દેશબક્ત હતા, શાણા અને દૂર-દર્શી નેતા હતા, કામમાં સતત મથેલા રહેતા, અને તેમનાં મનની ઉદારતા અને આત્માનો પ્રભાવ તેમનાં આખાં જીવનમાં, તેમનાં દરેક વચન અને વર્ણનમાં પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં. તેમની બુદ્ધિશક્તિ શ્રેષ્ઠ ક્રાંતિની હતી. ચક્રાર, પ્રબળ અને સર્વગ્રાહી બુદ્ધિ સાથે ખરેખરી ચમત્કારિક સ્મરણશક્તિ, ઉજ્જ્વલ વિવરણ શક્તિ, મોહક વક્તવ્યશક્તિ, બારે ઉદ્યમ, અને વ્યવસ્થા અને નિયમ પ્રમાણે વર્તવાનો આશ્ચર્યકારક અભ્યાસ-આ સૌને લીધે જે ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું બોનરજી પસંદ કરતા તેમાં ઉત્તમ વિનય મેળવતા. તેમની જીવનની સમીક્ષા સર્વતોગામી હતી, તેમનું અંતર ઉંડી સાગણીવાળું અને માયું હતું, અને પોતાને બક્ષાયેલી શક્તિ દેશની સેવામાં અર્પણ કરવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. વળી સુદર રૂઆબ અને અનેરી મોહકતાબરી રીતબાત સાથે એવાં તો જળ અને સંવમ ભજેલાં હતાં કે સમાગમમાં આવનાર પ્રત્યેક જણ પર તેઓ બારે પુરુષાતનવાળા નરની છાપ પાડતા. આવો નૈર જે સ્થાને મૂકયો હોય ને સ્થાને સૌને

ગોખરે વિરાજે એમાં સંદેહ નથી. દ્રાષ્ટૃ સ્વરાજ્ય ભોગવતા દેશમાં તો તેઓ વડા પ્રધાનની પદવીએ પહોંચી શક્યા હોત એ નિઃસંસય છે. હિન્દમા આપણે તેમને આપણી રાષ્ટ્રીય સભાના અધ્યક્ષ બે વાર બનાવ્યા હતા, અને તેથી વિશેષ મહત્વની બાબત તો એ છે કે જ્યારે રાષ્ટ્રીય સભાની પ્રવૃત્તિનો એકવીશ વર્ષે ઉપર આરણ કરવામાં આવ્યો અને, હિન્દની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સભા મુંબઈમાં મળી ત્યારે સર્વ પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓએ તેમને અધ્યક્ષ તરીકે પોતાનાં કામમાં માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. અને ત્યારથી તે પોતાનાં મશ્વરોની પડી સુધી, બૌનરજી અને તેમની સાથે બીજા બે ત્રણ જણોએ તે પ્રવૃત્તિના પ્રણ અને આત્મા હતા. પોતાનો કાળ અને પોતાનું ધન એમણે મોકલે અને તે પ્રવૃત્તિને સમર્થનું હતું, અને તે એટલે સુધી કે તેની ધણીને ખબર નથી. એ પ્રવૃત્તિને યોગે આવી પડતી સમસ્યા ચિંતા એમણે દર્શાવી સહવ કરી, તેને સંજ્ઞા કરવા માટેના પ્રયત્ન કરતાં તેમને થક લાગતો જ ન હતો, અને રાષ્ટ્રીય સભાની વાત આવી ત્યાં તો તેમના દેશબંધુઓએ તેમની સલાહનેજ પ્રથમ પદ આપ્યું છે. એમની હિંમત અદ્ભુત હતી, આપણી સાથે ને વૃદ્ધિ પામતી, અને તેમની નીડરતા અને નિર્માળ વિવેકશક્તિની તેમના દેશબંધુઓ દર પડી તારીફ કરતા. બૌનરજીના હાથમાં સુકાન હોય ત્યાં સુધીતો વહાણને ખચક ખસાયા કે તોફાન લાગશે નહિ એવી માને ખાતરી રહેતી. દેશને દોષાવે એવી, હલમલાવે એવી, અને શર ત્રાસવે એવી એમની વક્તવતા હતી, ત્યારે અમુક તો સાધ્ય છે અને અમુક તો સાધ્ય નથી એવો ભેદ સદજ કળી શકે એવું બ્યાવહારિક ઠંડાપણુ પણ એમનામાં હતું, અને વખત આવ્યે કાર્યને શામક અને નિયામક સ્વરૂપ આપવામાં બૌનરજીના કરતાં વધારે દૃઢતાથી ઉભું રહેનાર બીજું કોઈ ન હશે. આ પડીએ મને રાષ્ટ્રીય સભાના વિષય વિચારક મહાશયી એકેકા યાદ આવે છે, ખરી રીતે આ એક વખતેજ સપ્તમી અગત્યની ચર્ચા થાય છે, અને આવી એક નહિ પણ અનેક બેઠા વખતે બૌનરજીના ફર-દર્શી ઠંડાપણને લીધે અને તેમના જોવા પુરવાને આપવામાં આવતાં બારે વજનને લીધે કેટલાંક ઉચ્ચ મગજના વિચારમાં ધીરતા આવતી અને બધાં અંતર પંડવાનો ભય હતો ત્યાં એક

સ્થપાતું. આવા નેતાના મરણથી મથેલી ખોટ વર્ણવવાને મારી વાણીમાં સામર્થ્ય નથી. હાલ આપણી રાષ્ટ્રીય સભાનાં વહાણને જ્યારે તોફાન લાગવાના ચિન્હ જણાય છે ત્યારે તો તેમની અગત્ય ખીજા કાંઈપણ પ્રસંગ કરતાં વધારે છે, અને ત્યારેજ તેઓ વિદેહ થયા છે. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મારા પોતાના દેશમાં ધુઓથીજ લગભગ ભરેલી આ સભામાં બોનરજીએ બળવેલી આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટેની પ્રશસ્ત સેવા સંબંધે વિસ્તાર કરવો નિર્ણય છે. અને હું તે સેવામાંથી એકાદ બે અંત જણાવું શું તેનું કારણ માત્ર એ છે કે તે વિશે જાણી ખબર નથી, અને આપણે તેમના કેટલા બધા ઋણી છીએ તે તેનાથીજ જણાઈ આવે છે. તમોને ખબર છે કેમિ. ઈંગ્લેન્ડના કરતાં કાંઈ અંગ્રેજો હિન્દની વધારે સારી કે વધારે ઉત્સાહ ભરી સેવા બજાવી નથી. ત્યારે આપણા પક્ષને માટે ઈંગ્લેન્ડની સહાનુભૂતિ અને આપણા મનોરથોનું સળગ સમર્થન મેળવી આપનાર બોનરજી જ હતા. વળી આ બધાં વર્ષો રાષ્ટ્રીય સભાની બ્રિટિશ કમિટીને એકત્ર રાખવામાં અને આ દેશમાં તેની પ્રવૃત્તિ એક ધારી કાપમ રાખવામાં બોનરજીએ જે ભાગ બજાવ્યો છે, તે પણ તેમના પ્રત્યે આપણી પ્રીતિ અને કૃતજ્ઞતાનું એક અતિ મોટું કારણ છે. આ કામમાં વખતો વખત દેટલી મુશ્કેલીઓ નડતી, કેટલી ચિંતાઓ ઉભી થતી, અને તેમાં કેટલો ભાગ આપવો પડતો, તેનો ખ્યાલ આપણામાંના તો કાંઈકનેજ હશે; પણ આપણા મુરખી મિત્રો સર વિલિયમ વેર્ડ્ઝર્ન અને મિ. હ્યુમ આજ અહીં હોત તો આપણને કહેત-અને આપણા અધ્યક્ષ સાહેબ પણ જો છેવટે કાંઈ બેલશે તો ક્ષમ્ય કહેશે કે આ બાબતમાં બોનરજીના સહકાર્ય અને સહાય કેટલાં હતાં. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આપને વધું શેકવા માગતો નથી. બોનરજી ગયા એટલે આપણા ધણકના એક મોટા નેતા ગયા છે એટલુંજ નહિ પણ એક બહુ લાગણીવાળા ઉદાર મિત્ર આપણે ખોયા છે. કોડનમાં આવેલા તેમનો સુંદર નિવાસ, જે દુર્ભાગ્યે આજ શોકસાગરમાં ડૂબેલો છે, ત્યાંનું જેણે આતિથ્ય આપ્યું છે તે, તેમની મૂર્તિની મોહકતા, તેમના વિચારનું ઔદ્યર્ય, તેમની આસ્પાસના સૌ જણા પ્રતિ તેમની અસરકારક મમતા, અને તેમની મિત્રતાને

જેમને તે આપતા તેમના ઉપર જે કૃપા તેઓ ઉભરાવવા ચ્હાતા તે ભૂલ્યા નબ હશે. તે દુઃખમાં દૂખેલાં કુટુંબને જે હાનિ થઈ છે તે વર્ણવી શકાય એમ નથી, તે શોકદગ્ધ વિધવાનું જીવન શૂન્ય થઈ ગયું છે, અને જેને સંસાર હવે કદી પ્રથમ જેવો બાસનાર નથી તે કુટુંબ અને વિધવા તરફ આપણા હૈયાં ઉભરાય છે એમ આ પ્રસંગે હું કહી લઈશ. હવે મારે વધુ કહેવાનું રહેતું નથી. ઔનરજી ભવનો આરો ઉતરી પેસે પાર પહોંચી ગયા છે, તેઓ આપાર કદી આવનારા નથી. પરંતુ તેઓ આપણામાંથી છેક લુપ્ત થઈ ગયા નથી. તેઓ આપણને એક અનુકરણીય જીવનનો અમૂલ્ય વારસો આપી ગયાછે, અને નિત્ય રક્ષણ કરવાને તેમની યાદી મૂકી ગયા છે. અને આ સૌ ઉપરાંત જે પ્રવૃત્તિ માટે તેમને અતિશય પ્રેમ હતો અને જેને તેમણે પોતાની અમૂલ્ય સેવા અર્પી તે પ્રવૃત્તિનો વારસો તેઓ આપણે માટે મૂકી ગયા છે. તે વારસા પ્રતિ આપણી શી ફરજ છે તે આપણી દિશગિરીજ આજ સુધી રહી છે. અને આપણી શક્તિ અને આપણા દેશની હાલતોનાં પ્રમાણમાં એ ફરજ ઓળખવાના આપણા નિશ્ચય અને તે ઓળખવાના આપણા પ્રયત્ન કરતાં ખીન્નું જે કાંઈ માન સદ્ગતનાં રમરણાર્થે આપીએ તે વિશેષ યોગ્ય નહિ હોઈ શકે.

શિપિર કુમાર ઘોષ.

[સને ૧૯૧૨ ના માર્ચ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે, બાબુ શિપિર કુમાર ઘોષનાં મરણ માટે થયેલો અતીવ ખેદ દર્શાવવા અને તેમનાં સ્મરણનાં માન નિમિત્તે કલકત્તામાં એક સભા ભરાઈ હતી, તેમાં નામદાર ગોખલેએ આપેલું બાવળુ.]

મહારાજ બહાદુર અને સદ્ગૃહસ્થો, બાબુ શિપિર કુમાર ઘોષને મને પ્રથમ મળ્યાને દશ વર્ષ થઈ થયાં, છતાં તે વેળા તેમણે જે મારા ઉપર છાપ પાડી હતી તે જ્ઞાન પણ કાયમ છે. એમને મળ્યા પહેલાં પણ હું એમને માટે બહુ ઉંચો વિચાર ધરાવતો હતો, કારણ મેં એમને વિશે મારા ગુરુ સદ્ગત રાનડે પાસેથી બહુ સાંભળ્યું હતું; રાનડે હમેશ એમને વિશે બહુ પ્રશંસા અને પ્રીતિથી બોલતા. છતાં એઓ કેવી અદ્ભુત મનોહર અને પ્રોત્સાહક મૂર્તિ છે એ તો હું જ્યારે એમના અંગત સમાગમમાં આવ્યો ત્યારેજ સમજ્યો. એમનામાં જે મૂલ્યે ખાસ લાગ્યું હતું તે ઉંડી આધ્યાત્મિકતા સાથે બળેલો એમનો પ્રચંડ દેશાતુરાગ; અને આ ગુણોનાં સંમિલનથી બીજા એ દેખીતા પરસ્પર વિરોધી ગુણો—ગંભીર શાંતિ અને ચિંતની અને પ્રાણુની અતિશય અંચલતા—એમનામાં ભેગા થયા હતા. એમની દેશભક્તિએ એમને પોતાના દેશની સેવામાં અવિશ્રાંત અને અનવરત પ્રવૃત્તિશીલ બનાવ્યા હતા, અને છતાં આ સૌ પ્રવૃત્તિ-શુક્તસાગરનાં તળીઆમાં તો ખરી ધાર્મિકતાથી જ-એલી ગંભીર શાંતિ રહેલી હતી. ધણીકવાર ખૂબ જોસથી ચર્ચા કરતાં ત્યારે પોતાની પ્રવ્યજ બુદ્ધિના સંપૂર્ણ વેગથી પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુનું તેઓ પ્રતિપાદન કરતા ત્યારે અત્યાનંદ અટકી જઈ તેઓ મંદ સ્થિત કરી, કોઈ અંગત પ્રકારની પ્રીતિ ભરી પૂરછા કરી, વિષયાન્તર કરી દેતા; આવે સમયે તેમની શાંતિની ઝાંખી થતી, અને જીવહારના કંઠે કલેશમાં પણ પોતાની ધમ્મજાનુસાર તેઓ આંતર મંદિરમાં પોતાની વૃત્તિને સંકેલી લઈ પોતાના સ્વપ્નની સાથે એકતાન થઈ શકતા એમ જણાઈ આવતું હતું. નિશ્ચયની દૃઢતાથી ઉત્પન્ન થતી વેગમય શક્તિવાળા અને ધાર્મિકવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતા પ્રશાંત વીર.

પાળા આવા પુરુષ હિન્દમાંજ નહિ પણ જગત્માં કોઈ પણ સ્થળે મહત્તા પ્રાપ્ત કરે તેમાં સંદેહ નથી, અને આ દેશમાં શિવિર કુમાર ઘાપે પોતાના સમય અને પરિસ્થિતિ ઉપર જલ્દી ભારે જસર કરી છે એમાં કશી નવાઈ નથી. ગૃહસ્થો, કલકલાના શ્રોતાઓ આગળ, શિવિર કુમાર ઘાપે કરેલી જીવન ભરતી મહાસેવાની કથા મ્હારે કહેવાની ન હોય. એમનાં મરણથી, આપણે એક મોટો ધાર્મિક ગુરુ ગુમાવ્યો છે, પોતાના દેશને પરમ અનુરાગી એક, ખરો સાચો દેશભક્ત ગુમાવ્યો છે, એક પ્રગળ વિચારક અને હિંમતવાન અને ખંતીલો કામ કરનાર ગુમાવ્યો છે. મ્હને ખાતરી છે કે જ્યારે આ સમયનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે આધુનિક હિંદના સ્વદાઓમાં બાળુ શિવિર કુમાર ઘાપે અગ્રગણ્ય સ્થાન લેશે. આનો સૂરો, સાચો અને મરણ આત્મા આપણામાંથી ગયો છે તો તેની સ્મૃતિ આપણે કદી પણ આપણા મનમાંથી સ્ખલિત થવા દેવી ન જોઈએ. બાળુ શિવિર કુમાર ઘાપે જોવાનાં જીવન દેશનું પરમ ધન છે, અને એક પડી એક એમ અનેક જમાના માટે અમૂલ્ય વારસો છે. હું વિશ્વાસ રાખું છું કે આ સભા શિવિર બાળુની સ્મૃતિ ચિરસ્થાયી રાખવા માટે યોગ્ય ઉપાય લેશે, અને તેમ કરી દેશની સેવામાં ઉત્તમ રીતે વ્યતીત કરેલાં જીવનથી આપણા ઉપર તેમનું જે કાંઈ યત્ન છે તે આપણે પીસરતા નથી એમ બતાવી આપશે.

भगिनी निवेदिता.

ભગિની નિવેદિતા.

[મદ્દગત ભગિની નિવેદિતાએ બળવેથી હિન્દની સેવાને ચિરસ્મરણીય કરના માટે કલકત્તામાં મને ૧૯૧૨ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે એક ગ્રંથે મળા મળી હતી, તે મમયે નામધર ગોખલેએ આપેલુ ભાષણ]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આ ઠરાવને અનુમોદન આપવાની ગ્લન લઉં છું દશ વરતા વધારે વર્ષ થયા ભગિની નિવેદિતાના ગાઠ પરિચયમાં આપનાને હું ભાગ્યશાળી થયો હતો, એટલે તેમના સ્મરણને માન આપનામાં ભાગ લેના માટે આ સભા ખોલાવનાગઓએ મને આમત્રણ આપનાની જે દૃષ્ટાંતરી છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું ભગિની નિવેદિતાના અચિતા અને અકાળ મૃત્યુથી આ દેશને જે ભારે ખોટ પડી છે તે માટે આપ સોની લાગણીને કષ્ટિ અનેરી રીતે દર્શાવી ચૂક્યા છો, અને આ ઠરાવ આ મમા સમક્ષ રજુ કરતા મારા મિત્રો બાસુ સુરેન્દ્રનાથ એનરલ અને મિ બક્ષે, એ ભગિનીના મહાત્મ્યની ઘણી છટા ભરી વાણીથી માખ પૂરી છે એટલે હવે મારે તમારો સમય અને વ્યાન અલપમાત્રજ રોકનાનું રહે છે ભગિની નિવેદિતાની મૂર્તિજ કષ્ટિ અદ્ભુત મોહ તા વાળી હતી—એની મોહકતા વાળી કે તેમના સમાગમમાં આવવું એ કોઈ જગત્સત કુચ્છતી બળના સમાગમમાં આવવા સરખું હવું એમની આશ્ચર્યકારક બુદ્ધિ, એમની મધુરી વાણી, એમનો અથાગ ઉદયમ, પોતાની માન્યતા અને સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેવામાં એમની દૃઢતા અને આ સમિતિઓથી લેશ પણ ઉતરે નહિ એરી, વસ્તુમાત્રતુ અત તત્ત્વ પારખી લેવાની એમની અપૂર્વ શક્તિ—આ સૌને લીધે, એઓ કોઈપણ સ્થળે અને કોઈપણ જગે અદ્ભુત નારી તરિં પ્રસિદ્ધ થાત અને આ ગુણો સાથે બ્યારે ખીજન અદ્ભુત ગુણો બળેલા હતા—હિન્દ માટે તેમના જેવો નિમીમ પ્રેમ, હિન્દના હિત માટે ગાઠ લડિત, તેની સેવાને માટે સંપૂર્ણ સ્વાર્પણ અને તેને ખાતર, વિના ફરિયાદે એટલુંજ નહિ પણ આનંદથી આદરેલું ઉગ્ર તપ—એ સૌ ગુણો,

માથે બળેલા હતા. તો ભગિની નિવેદિતાએ આપણી કલ્પનાને આકર્ષી અને આપણાં હૃદયને વશ કીધાં, અથવા તેમના સંબંધમાં આવનારના વિચારો અને કલ્પના પર ગંભીર અને ઉંડી અસર કરી, અને દ્રાઢપણ દેશમાં અવતરી તેને માટે જીવન બંતીત કરનાર શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી પ્રસંગોમાં તેમની મળુના થઈ, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય છે ? કેટલાક લોકો પોતાની મ્હોટપમાં આપણને કહે છે કે ભગિની નિવેદિતા આપણું બધું કરવા અત્રે આવેલાં, તેમ ન હતું. આપણી મુશ્કેલીઓ, આપણી ખામીઓ અને આપણાં મંકટથી દ્યાર્દ્ર થઈ માનવ જાતિનાં શ્રેય માટે કામ કરનાર તરિક્કે પણ તેઓ ન આવેલાં; તેઓ તો પોતાને હિંદુ તોડું થયું છે એમ માનીને આપણી પાસે આવ્યા હતા. તેઓ આપણે ત્યાં આવ્યા તે તેમને હિંદની મોહિની લાગી હતી તેથી આવ્યા, એક તરફથી હિંદને પોતાનાં હૃદયની બક્ષિત સમર્પણ કરવા આવ્યા, અને બીજી તરફ આપણે જે મહા કાર્ય કરવાનું છે તેમાં આ દેશના પુત્રો અને પુત્રીઓની સાથે રહી કામ કરવા અત્રે આવ્યા. અને જે મુંદર, મંપૂર્ણ રીતે તેમણે હિંદને પોતાનું કરી લીધું, તેનો શબ્દોથી દર્શાવાય એમ નથી. જૂતકાળમાં હિંદ જે ગૌરવની ભૂતિ હતી, તે ગૌરવ, તેમજ બાવીમાં પ્રભુ કૃપાથી જે ગૌરવની ભૂતિ તે થશે તે ગૌરવને જ તેમણે પોતાનું કરી લીધું હતું, એટલુંજ નહિ, પરંતુ આપણા જીવનનાં દુઃખો અને મુશ્કેલીઓથી જરા પણ ડગ્યા વિના, અને આપણાં અજ્ઞાન, વહેમ અને આપણી મલિનતાથી પણ દંટાળો ખાધા વિના, તેમણે દોષ અને ન્યૂનતાઓથી પૂર્ણ એવા વર્તમાન હિંદને પોતાનું કર્યું હતું. આવી રીતે સંપૂર્ણતાથી આપણું જીવન ગાળવાનું તેમને દેટલું કદ અને મુશ્કેલી ભર્યું, કેટલું બધું અમંભવિત થઈ પડ્યું હશે, એવું મમજનારા આપણામાં કેટલા બધા યોગ છે ? હિંદને પેટે જન્મી, હિંદને ઓળે ઉછરેલા આપણે પણ ત્યારે પરદેશમાં મુમાશરી કરવાને લીધે અથવા એવાં બીજાં કારણોને લીધે જ આ અસહ જીવનમાંથી એકવાર બહાર નીકળી જવા પામીએ તો પાછું આપણને તે અસહ જીવનમાં પડવાનું દ્રાઢપણ રીતે રહેલું લાગતું નથી; તો પછી હજારો માઈલ દૂર જન્મી, આપણાથી ઘણા જાણ સંજોગોમાં ઉછરેલાં તેમને તો આપણાં જીવન

મથે સંપૂર્ણ એકતા કરી, આપણે માટેનું જીવન પૂરું કરવાનું, કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હશે? સજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, ન્યારે આપણે આવો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે, આપણને વધારે મ્હોટાં અને વધારે સારા કામો કરવાને દોરતી અને ખેરતી, દોષ શ્રેષ્ઠતાની મૂર્તિ આપણી નજર આગળ તર્યા કરે છે. આ સખા લગિની નિવેદિતાને માટે યોગ્ય સ્મારક ઉભું કરવાને ખોલાવવામાં આવી છે. હું આશા રાખું છું અને મને વિશ્વાસ છે કે, એ સ્મારક ધટતું હશે, આ મહા નગરને ધટતું, અને લગિની નિવેદિતાએ આપણને જે પ્રેમ અર્પ્યો હતો તેને તથા આપણને તેમને માટે જે પ્રેમ અને આદર હતો તેને ધટતું હશે. પરંતુ એક ધટતુ સ્મારક કરવું એટલું જ બસ નથી. જો તેમને લીધે આપણામાં દેશભક્તિની ન્યોતિ વધારે નિર્મળ અને ઉજળી ઝળકતી ન થાય, જો નાગરિકના ધર્મ વિશેની અને સમાજ-સેવાની આપણી ભાવના વધારે ઉજ્જત ન થાય અને આપણી દેશમાતા માટે ખરા દિલના અભિલાખ અને ઉમદા પ્રયાશોથી આપણું જીવન નહિ ઉભરાય, તો મને લાગે છે કે આપણાં પરમ પ્રિય સદ્ગત લગિની નિવેદિતાએ આપણે માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું તે વૃથા અર્પણ કર્યું કહેવાશે. સજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હું આ ઠરાવને અનુમોદન આપું છું.

मि. ए. ओ. लूम.

રાજ્યનું એક ખાસ ઉચ્ચત્વ લક્ષણ તો એ છે કે આ દેશનાં દિલની ઈંગ્લંડમાં હીમાયત કરનારા સુવિખ્યાત અને નિઃસ્વાર્થ મહાપુરુષોની દેશને કદી ખોટ પડી નથી. એડમંડ બર્કે સૌ વર્ષ ઉપર આપણા દેશની કેવી સેવા બજાવી હતી ! તેવીજ મેવા બજાવ્યાને લીધે બ્રાઇટ, ફ્રેસેટ અને ઍડલોનાં નામ આપણા લોકોમાં બહુ પરિચિત થઈ પડ્યાં છે. મેં જે ચાર સુદ્ધો કક્ષાં તે રાષ્ટ્રીય સભાએજ ઉત્પન્ન કર્યાં છે, અને રાષ્ટ્રીય સભાના કાર્ય તરીકે મુખ્યત્વે કરીને એ હૃદયના હાથેજ થયેલું કામ છે. એથી વિશેષ કરવાનું કાંઈ એક જણના બાબમાં હોય શકે ખરું ? વળી, મિ. હ્યૂમનો માર્ગ સીધો સાફ ન હતો. તેને અનેક ગુબ ચિંતક મિત્રોની વારંવાર થતી ગેર સમજ અને કદા દુશ્મનોના નિર્ભાજ હુમલાઓ સામે કામ કરવાનું હતું, અને આટલી મુશ્કેલી જાણી બસ ન હોય તેમ પ્રભુએ તેમને બીજી વધારે કંઈક કસોટી ઉપર મહાબ્યા છે. ગયા બે વર્ષમાં તેમને બે મહા વિપત્તિઓ પડી છે; સ્વજનોનાં વિયોગનું દુઃખ સર્વદા ખેદ જનક અને દુઃસહ તો છેજ, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે માણસનું મન સ્વજનોમાં કંઈક વધારે આસક્ત હોય છે ત્યારે તો તે અધિક ખેદ જનક અને અધિક દુઃસહ લાગે છે; આવા એક દુઃખે એમનું ગૃહ રમણાન સમુ થયું; તેજ વખતે એમનું લોકકલ્પન પણ, ઈંગ્લંડમાં એમના એક ઉત્તમ અને પ્રમુખ સાથી અને હિંદમાં પ્રિયતમ અને અતિ શ્રદ્ધારૂપ સહાયકના દુઃખદ અને અકાળ મૃત્યુથી કંટકમય બન્યું. આવી આવી મુશ્કેલીઓ અને વિપત્તિઓ બલભક્ષાના હાથ હરાવે એવી છે; પણ આમ છતાં મિ. હ્યૂમ તો પોતે પસંદ કરેલાં કર્તવ્ય પંથમાં દૃઢતાથી અને સ્થિરતાથી આગળ વધેજ ગયા છે. હિંદની પ્રજા જ્યારે આ બધું રમરણમાં લાવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેમના હૈયાં ઉપકાર, સ્તુતિ, સન્માન અને પ્રેમથી ઉભરાઈ જાય છે. કારણ કે મિ. હ્યૂમે હિંદની જૂઠા જૂઠા ભાગોમાંથી સંસ્કારી અને દેશબક્ત જનોને એક સામાન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે બેગા કરી, દેશને પોતાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વારજ એક પ્રબલ તરીકે જાસ લેતો અને ચિંતન કરતો કાઢ્યો છે. એમણેજ આપણા ટકુમશુ પગલાને ટટાર કાઢ્યાં છે, અને આપણી દુબળી વાણીમાં દૃઢતા પૂરી છે. હરેક પ્રકારની નસિયતે

અને સંકેટોમાં, કદા દુઃખનોના દુષ્ટ દુઃખવાઓમાં, અને કપડી ગિત્રોના વિશેષ દુષ્ટ ઝખમોમાં, એમણે આપણે માટે પોતાનું તન તોડ્યું છે. આપણે માટેજ એમણે વૃદ્ધાવસ્થાને આવશ્યક સુખસાંતિ તબ્યાં છે, અને આપણી સેવામાંજ એમણે એમનો કાળ, એમનું બળ, એમની શક્તિ, એમનું ધન, એમનું સર્વસ્વ ખર્ચ્યું છે. અને આ સૌ ઉપરાંત આપણે આપણા દેશના ઉદ્ધાર માટે કેમ મથન કરવું જોઈએ તેના એએ પોતાનાં જીવનથી ઉત્તમ અને ભવ્ય દાન-તરફે થયા છે. મિ. હ્યુમે જે સેવાઓ બજાવી છે તે આવા ઉચ્ચ પ્રકારની છે, અને કોઈ સમારકથી કે કોઈ ઉપહારથી તે સેવાઓ પાડ વાળી શકાય એમ નથી. તે સેવાજ તે સેવાનું ફળ છે, અને ધાતુના કે આરસનાં સમારક કરતાં વધારે ચિરંજીવ સમારકરૂપ છે.

આખરે, આવતી કાલેસમાં મિ. હ્યુમ આવી શકવાના નથી તે ખાતર હું બહુ દિલગીર છું. પડિત અજોધ્યાનાથના ખેદ કાગક મુનુને લીધે કાલેસની ધુરા મિ. હ્યુમજ ધરત તો ઠીક થાત. પણ મિ. હ્યુમે આ બાબતમાં પ્રથમથીજ નિશ્ચય કરેલો હોવાથી આપણે તેમનો નિશ્ચય સારા માટેજ હશે એમ કરીને તેને શરણ થયા સિવાય ચાલે એમ નથી. મિ. હ્યુમ પૂનામાં એટલો બધો અલપસમય રહ્યા છે કે એમને આવકાર અને વદાય દેવાનું એકી વખતે કરવાની આપણને ફરજ પડી છે, તે ખાતર પણ હું અત્યંત દીલગીર છું. પણ એ બાબતમાં આપણે એમના નિશ્ચયને શરણ થવાનું છે, અને મારે હવે એમને તથા એમની પુત્રીને સુખમય પ્રવાસ અને ઈંગ્લંડમાં નિવાસ ઈચ્છવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. એમણે પોતેજ લૉર્ડ રિપર્નને ઉદ્દેશીને જે શબ્દો વાપરેલા તેજ શબ્દોમાં હું એમને વિદાય દઉં છું:—“સીધાવો, સીધાવો; પ્રજાનો પ્રેમ અને પ્રજાની પ્રાર્થના તમખર જરૂર ધરે છે; દેશ અને કાળનાં અંતર તમને અમારાં ભક્ત હૃદયથી વિખૂટા પાડી શકશે નહિ.”

सर विलियम वेडरबर्न.

ઉપયોગી યર્થ પડશે એટલીજ ખાતરી એમને માટે બમ હતી, અને બહુ અનરથ થયેલી છતાં અને તખીઅત કયલેની છતાં, એઓ આપણી મબાના પ્રમુખ થવા માટે પ્રવાસે નીકળ્યા વાર, એટલીજ વાત આપણને એમના સદાના ઋણી બનાવેછે, છતાં આ તોફાનના દિવસોમા આપણા નાવનુ મુકાન એમણે જે રીતે ચલાવ્યું છે, અહીં આખા ત્યારથી તે અત્યારની ઘડી સુધી એમણે આપણા કાર્યને જે રીત પોતાની પ્રત્યેક પગ અને વિચાર મમખ્યા છે તે રીતથી આપણા દરેકના દેયા એમને માટે રત્નુતિ અને આભારથી ભરાઈ ગયા છે આ દિવસોમા એમનું અવલોકન કુશળી મહેને ખાસ સધિ મળી છે, અને હું આપને મ્હી સકીશ કે એઓએ આપણા ઝિનાગ ઉપર પગલું મૂક્યું ત્યારથીજ આપણા મમને મરળ, સુદર અને સફળ રીતે ઉજલતું એ એકજ વિચાર એમના મનમા રમી ન્હોતો સર વિભિયમે પોતાના અનેરા શાણપણ અને જીણવટથી લાખા અનુભવથી નીપજેના તેમના શાણપણથી અને તેમની નમસિક્ષા જીણવટથી, આપણા કાર્યને માર્ગે પાડ્યું છે, અને શાણપણ અને જીણવટ ઉપરાત એમણે પોતાના ઈર્ષમા બહુ સુક્ષિત બહુ ધીરજ અને બહુ નમ્રતા વાપરી છે, અને મબાનુ સંધગુ કામ એટલું બહુ સફળ થયું છે—માનુ છું તમે સૌએમ માનોછો કે તેમજ થયું છે—કે તેનું માન મુખ્ય વે મર વિનયમના પ્રમુખપદનેજ ઘટે છે માત્ર હવે એમ્વાત કહીને હું એગી જઈશ સર વિભિયમે આ બધું આપણે માટે શા કારણે કર્યું છે આટલી બધી લાખી સફર એમણે શા માટે કરી છે એમની નોકરીના રપ વર્ષ બાદ કરીએ તો, બાકીના નીજ રપ વર્ષ થયા આટલો બધો શ્રમ એઓ શા માટે ઉઘવી રહ્યા છે? આનો ઉત્તર એ રીતે આપી શકમે એક રીતે ઉત્તર તો એ કે એમની પ્રકૃતિજ એવી છે કે એમને તેમ કર્યા વિના નહીં નહિ બીજી રીતનો ઉત્તર એ છે કે સ્વભાવથીજ સર વિભિયમ નમ્રતા અતિ ન્યાયી મનુષ્યોમાના એમ છે એમની પ્રજાજ, પ્રખર, નિરપેક્ષ ન્યાય સુદ્ધિને લીધેજ આટલું બધું કામ એઓએ કર્યું છે એમણે જોયું કે દાસની અવરથા આ દેશની પ્રજાને માટે ન્યાયયુક્ત તથી, અને તે અવરથાને નિર્મેલ ન્યાયયુક્ત કરના માટે તમા આ દેશની પ્રજાને થયે

અન્યાય દૂર કરવા માટે એમણે પોતાનું શરીર અને પ્રાણ સમર્પ્યા છે. આ ઉપરાંત આપણને સૌને ખબર છે કે માનવજાતિનું શ્રેય માધવા પ્રતિ એમને બહુ બારે, બહુ પ્રબળ આસક્તિ છે. ન્યાં કાંઈ અનિષ્ટ સર વિશ્વિયમને જણાય છે ત્યાં લાગણું જ તેમનું હૃદય દોડી જાય છે. માનવ જાતિના શ્રેય માટે એમની હૃદી આસક્તિજન એમને આ દિશામાં બહુ આવી છે. આ બે સામાન્ય કારણ છે. એમની પ્રકૃતિજ આવી છે, આવાજ એઓ ધરાયવા છે; પણ આ સિવાય બીજાં પણ બે કારણ છે. પ્રથમ કારણ, આ દેશના લોકો માટે તેમનો ઉડો, ઉલ્લાસો પ્રેમ છે, જે પ્રેમ અનેક કમોદીએ ઉતરી ચૂક્યો છે, અને જેવી કસોટીએ હિન્દીઓ પણ કદાચ ન ઉતરી શકે. બેશક, હિન્દ માટે તેમનો પ્રેમ ધણાખરા હિન્દીઓ અને ખરેખર કોઈપણ અંગ્રેજના કરતાં વધારે કહેવાય. એમણે આપણને આપણી આમીઓ છતાં ચાલ્યા છે. એઓ સદા આપણા અપંગ્યો જતા દરવાને તત્પર રહ્યા છે, સદા એમણે આપણું જે કાંઈ સાર હોય તેનો સારમાં સારો ઉપયોગ કરી લેવાની બહુ કાળજી રાખી છે, અને સદા એમણે આપણે કીક કંઈ હોય ત્યારે આપણને ઉત્તેજન આપીને અને આપણે સાર માતું ગમે તેમ કંઈ હોય તોપણ સદા આપણને પોતાની જાથમાં રાખીને ઉમંગથી આગળ વધવાની ઉલટ આપણામાં પ્રેરી છે. ત્યારે હિન્દ માટે તેમનો પ્રેમ એ તેમણે આપણે માટે કરેલાં કામનું એક કારણ છે, અને બીજું કારણ હિન્દની પ્રજામાં તેમનો વિશ્વાસ એ છે. હિન્દની પ્રજામાં એમનો વિશ્વાસ એ એમની મહા વિશિષ્ટતાનો એક ભાગજ છે. એમણે, પોતાના દેશ બધુઓએ પોતાને વગોવ્યા છે છતાં, આપણામાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે; એમણે અણુગમતા સંજ્ઞામાં પણ આપણમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે. એમણે આવી રીતે આપણમાં વિશ્વાસ રાખ્યો છે તે કારણથીજ તેઓ તહાત તહાતમાં અને જશ અપજશમાં આ ૨૫ વર્ષ થયાં ઈંગ્લેન્ડમાં પોતાનું કામ લાઇ રહ્યા છે, અને આ કામ કરીને હવે તેઓ તેમની વૃદ્ધાવસ્થાએ આપણી સુરક્ષીઓમાં આપણને મદદ કરવા, અને આપણા માર્ગ સરળ કરવા આવેલા આપણે બધાંએ ઊભા; અને મને ખાતરી છે કે હિન્દના

લોની એમણે જે જે મટાસેના બાબતી છે તેમા આ સેવા તો સૌથી
 મહોમી મનાશે અને એમણે ઠરેના સૌ મર્મના શિખરે પિરાજશે હવે દુ
 વલુ હેવા મામતો નથી, અને આટલુ પણ મે ન કહ્યું હોત તો ચાલત
 આપણે માટે આટલુ કામ કરનાર આધુનિક કાળના આ મહાન પૂજ્ય
 ઋષિનું ચિત્ર, એટલું તો ઉત્તમિત્ત છે, એટલું તો સુદર છે, અને એટલું
 તો એતનમદ છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, પ્રેમ અને બાંધિથી
 વ્યાન કરવા જેવું એ ચિત્ર છે, મૌનથી મનન કરવા જેવું એ ચિત્ર છે
 માટે હું આપને વિનંતિ નહીં છે કે મે રજુ કરેલો દરજા આપ આનંદ
 સાથે પસાર કરશો.

સર વિલિયમ વેડર્જન.

૨.

[લેડી વેડર્જનને દેશી કારીગરીનો, હીરા અને મોતીથી મટેલો અને મીનાકારી કામવાળાં, રત્નમંડિત કમલપત્રોના લોલકવાળો એક હાર ભેટ આપવાને માટે ૧૯૧૨ના જુલાઈની ૪ થી તારીખે લેડી સ્વાનને ત્યાં ખાસ એક “ઍટહોમ” આપવામાં આવ્યું હતું, તે વખતે નામકાર ગોપલેએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું:—]

સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, સર વિલિયમનું સરકારી અધિકારી તરીકું જીવન મુજબ ઈલાકામાં ગયું હતું, અને જો કે નોકરીમાંથી વદાઃ થયા પછીનું એમનું કાર્ય સમસ્ત હિન્દને માટે હતું, તેપણ મુજબ કુદરતી રીતે તેને માટે ખાસ અભિમાન ધરાવતું હતું. એટલા માં, ત્યારે તેઓ અલ્લાહબાદ કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ લેવાને હિન્દુ અવવાના છે એવું ચોક્કસ પણ નહીં થયું, ત્યારે મુજબના ધણા અગ્ર-ગણ્ય શહેરીઓએ તેમના પ્રતિ અમારું માન અને સ્નેહ યોગ્ય રીતે દર્શાવવાને એક કમિટી નીમી. આ કમિટી એવા ઠરાવ ઉપર આવી કે, સર વિલિયમ હિન્દમાંથી પાછા ફરે ત્યારે તેમને વદાય દેવાને મુજબમાં એક મેનલસ કરવી. દુર્ભાગ્યે તેમને માથે આવી પડેલાં અનિચાર્ય કાર્યના સતત બેઠાણને લીધે તેમની તબીબીત બગડી, અને અલ્લાહબાદથી કલકત્તે ગયા પછી મુજબ આવવાને બદલે તેમણે કલકત્તેથી પરબારા યુરોપ ઉપડી જતું વધારે ઠીક ધારવામાં આવ્યું. મુજબની કમિટીએ આ મિનલમને માટે ગાર હનગ રૂખીઆ એકઠી કર્યા હતા, તેને સ્વાભાવિક રીતે આ ઠરાવથી બખીજ નાઉમેદી થઈ, પરંતુ બીજા કાંઈ ઉપાય નહોતો એટલે એ વાત તેમણે માન્ય રાખી. સર વિલિયમે હિન્દની અગ્રતિમ સેવા બજાવી હતી, હિન્દની ઉલ્લી મુલાકાત લેવાનું જોખમ ખેડ્યું હતું, આપણા કારણે લેડી વેડર્જનને ધણીસમય ચિન્તામાં જાળવેા પડ્યો હતો, એમ તેમના કાગળો ઉપરથીજ માત્ર નહિ પણ તેમની નસ પાસેથી મળેલા સમાચાર ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું—એ મર્વનું સ્મરણચિન્હ લેડી વેડર્જનને

મોકલવામાં એ રકમનો ઉપયોગ કન્યાનો આખરે એ કમેટીએ નિશ્ચય કર્યો જ્યારે સર વિલિયમને કમિટીના આનિર્ણયની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કમિટીના રોકેટરી મિ. વાચ્ઝાને એક પત્ર લખી, આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી કે આ રમરણુચિન્હ બનાવવામાં ધણીજ નાની રકમ ખર્ચવી, અને બાકીની રકમ મિમ ફૂલોરેસ નામની જેલના રમરક તરીકે ગામડાઓમાં આરોગ્ય સુધારવાના ઉદ્દેશથી મુ'બઈમાં જે ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તેમ આપી દેવી. કમિટી જોકે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવવાને ધણીજ નારાજ હતી તો પણ તે સર વિલિયમના ઇચ્છાને સમજી બનાવ કરી શકી નહિ એટલે છેવટે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે એ રકમમાંથી એક હજાર રૂપિયા. મિસ નામની જેલ ફંડમાં આપવા, અને બાકીની રકમ લેડી વેડર્જનને એ રમરણુચિન્હ બેઠ આપવામાં જ વાપરવી. આ રમરણુચિન્હ તરીકે હિન્દી કારીગીરીનો, બેંગલોરમાં બનાવેલો, અને મધ્યમાં કમળાકૃષ્ણ વાળો, એક હાથ આપવાનો નિશ્ચય થયો. આ ઉનાળામાં હું ઈંગ્લેન્ડ આવવાનો હોવાથી કમિટીએ, તેમના તરફથી આ બેઠ કરવાનું કાર્ય કૃપા કરીને મને સોંપ્યું. હું હિન્દુસ્થાનથી નીકળ્યો તે પહેલાં કમિટીના રોકેટરીનો મને નીચેનો પત્ર મળ્યો હતો.—

બાંધી ગોખલે,

"સર વિલિયમ વેડર્જન' ઝાંખે રીમેપ્શન કમિટી, કીસેખર ૧૮૮૦" તરફથી, સર વિલિયમની મુ'બઈની ગઈ મુલાકાતના, અને મુ'બઈ શહેર અને ઇલાકામાં તેમને માટે જે માન, પ્રશંસા, અને પ્રેમ છે તેના, અને હિન્દને અર્પણ કરેલાં એમના સમસ્ત છવન દરમ્યાન એમણે હિન્દની જે મહાન અને અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે તેનાં રમરણુચિન્હ તરીકે, લેડી વેડર્જનને એક હીસનો હાર બેઠ કરવાનો સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. આપ સુરોષ જવા નીકળનાર છે અને થોડાં મધ્ય લંડનમાં પણ ગાળવા ધારો છો, તો અમારી કમિટી તરફથી લેડી વેડર્જનને એ હાર બેઠ કરવાનું માન્ય સખવાની કૃપા કરશે એવી આ કમિટીની વિનંતિ છે."

કમિટીની આ ઇચ્છાનુસાર આ હાર લેડી વેડર્બર્નને બેઠ કબ્બાનું સુભાગ્ય મને હવે પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દના અસંખ્ય લોકોનાં પ્રેમ, આભાર, અને ભક્તિના પાત્ર સર અને લેડી વેડર્બર્ન ધણું છવો !

મત્તારીઓ અને ગૃહસ્થો, મેં આરંભમાંજ તમને જણાવ્યું હતું તેમ ૧૯૧૦ માં હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભાના આગેવાનો કેટલાક ખાસ કારણોસર સર વિલિયમ વેડર્બર્નને પ્રમુખ તરીકે બોલાવવાને ધણા આતુર હતા. મારે તમને એ કારણાં દુકાણમાં સમજાવવાં જોઈએ એમ હું ધારું છું. ૧૯૧૦ ના વર્ષમાં હિન્દના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ ચોક્કસ રીતે બંધ પડ્યું, અને એક વધારે ઉજળા પ્રકરણનો આરંભ થયો. ૧૯૦૮ના અંતમાં જે ફર લક્ષી સુધાસની યોજના પ્રકટ કરવામાં આવી હતી, તે ૧૯૦૯ માં અમલમાં મુકવામાં આવી, અને ૧૯૧૦ના આરંભમાં નવી ધારાસભાની પ્રથમ ચુંટણી થઈ. એ એક અગત્યનો પ્રસંગ હતો અને, —સરકારી અને ખીન-મરકારી સભ્યો, હિન્દુ અને મુસલમાન, તથા પ્રગતિષ્ઠ (Progressive Party) ના જુદા જુદા ત્રિભાગે એમ આખી પ્રજાના સર્વ વર્ગોએ, નવી યોજનાને સંજ્ઞા કરવાને એક સંપત્તી પ્રયત્ન કરવાની ધણીજ જરૂર હતી. જૂના મતભેદો બાબતે મુકવા જોઈતા હતા; અને જે નવીન યુગનો આરંભ થવાનો હતો તેમાં દેશ સંજ્ઞાતથી પ્રવેશ કરી શકે તેટલા મારે જુના કલહો વિમારે પાડવા જોઈતા હતા. નવી યોજના દાખલ કરવામાં આવી તે પહેલાં કેટલોક સમય થયા પ્રજા અને અધિકારીઓ વચ્ચેનો વિરોધ ધીમે ધીમે વધતો ગયો હતો, અને એજ વિરોધને લીધે નવા મેકનાંજ આરંભના વર્ષોમાં સખ્ત કડવાશ ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. ધણા લાખા સમયથી પરસ્પર હઠામળીને વમનાગ હિન્દુ મુસલમાનોમાં પણ, નવા હક્કોમાં મુસલમાન પ્રજાને કેટલો ભાગ મળવો જોઈએ તે બાબત એકાએક પડેલા સખ્ત મતભેદથી જલ્દી મ્હોટો ભેદ પડી ગયો હતો. અને ૧૯૦૭ ની સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા વખતે બનેલા બનાવોને લીધે, દેશના રાષ્ટ્રીય સભાના આગેવાનોનાં દિલમાં ઉંડી ફાટ પડી હતી. અને તેની સાથેજ વિભેદમાંથી અચૂક નીપજનારાં ભયંકર પરિણામો પણ પેદા

થયા હતા આ સર્વ બેદોને લીધે સુધારાની યોજનાના કાર્યમાં અનેક નિષ્ફો નડ્યા વિના રહેત નહિ, અને આ કારણને લીધે આ બાબતમાં પડી ગયેલા ભિન્નભિન્ન પક્ષોને સર્વ તરફથી સમજાવવી મતભેદ સમાવવાની આગ્રહપૂર્વક દલીલ કરવાની ૧૯૧૦ માં અતિથય જરૂર હતી અને રાષ્ટ્રીય સભાના આજેવાનોને એમ પણ લાગ્યું કે તેમના તરફથી સઠ વિલિયમ જેઝર્જન સિવાય, બીજા કોઈ પણ જણ એ દલીલ, વધારે વળતથી અને વધારે અસરકારક રીતે કરી શકે એમ ન હોત એટલે એક મહાન વિશ્લિષ્ટ તરીકે તે વર્ષે સર વિલિયમને હિન્દુસ્થાન આવવાનું આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું એઓ તે પ્રસંગની જરૂરીઆતો ફેટવી મ પૂર્ણ રીતે સમજ્યા હતા, અને સમાધાન કરાવવાના કાર્યમાં એમણે પોતાનું સમગ્ર ચિત્ત ફેવી રીતે પેરાવ્યું હતું તે રાષ્ટ્રીય સભાના પ્રમુખ સ્થાનેથી કરેલા એમના બાપણું જણાવી આપ્યું હતું, એ બાપણુંનો વાદી સૂઝ ત્રિગુણ સમાધાનનો હતો—અધિકારીઓ અને લોકો વચ્ચે સમાધાન, હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે સમાધાન, અને રાષ્ટ્રીય સભા પક્ષવાળા અને રાષ્ટ્રીય સમાધાની ખસી જનારાઓ વચ્ચે સમાધાન એક અનુભવ વૃદ્ધ અમલદારની અને હિન્દી અભિવાધોના એક નિષ્ઠ પોતાની સત્તાથી એમણે અધિકારીઓ અને બિન અધિકારીઓને, તેમના જુના મતભેદોને અને તેટલા બાજુએ મુકી નવી સુધારાની યોજના નીચે પરસ્પર શુણ્ણાક્ષી યદ્યપ્ત સહકાયના ભાવથી પોતાની ફરજે જાળવવાનો આગ્રહ કર્યો હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે જરા પણ બેફાવ ન ગણતા સમસ્ત હિન્દની સાબને માટે મથન કરનાર તરીકે તેમણે જાત્રે ધર્મના લેહોને તેમનું વિપુલ મામાન્ય દિલ વિચારવાનો અને તેમની એક માતૃભૂમિ પ્રતિ પવિત્ર સેવા અદા કરના માટે બેગા થવાનો આગ્રહ કર્યો પરંતુ છોડા થયેલ વર્ષ થયા વિલાયતમાં, હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભાના સર્વ માન્ય નેતા તરીકે એઓએ, કૌંઝેસ તથા ગયેલાઓને કૌંઝેસમાં પાછા બળવાનો આગ્રહ કર્યો, તથા કૌંઝેસવાળાઓને તેમને પાછા આવવા માટેનો ચાર્જ, કૌંઝેસના મૂળ સિદ્ધાન્તોને બાધ આવવા દીધા સિવાય, અરજ કરી આપનાનો આગ્રહ કર્યો અને ચારે દિશામાં એમના શબ્દોને ઉદ્ધાસ અને દિલસોજીથી વધાવી લેવામાં આખ્યા ન્યા ન્યા એઓ ગયા

તાં ત્યાં અધિકારીઓએ તેમના પ્રતિ પોતાનું માન પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રસંગ સાધ્યો હતો, અને નામદાર વાઇસરોયે પણ સર વિલિયમને કરેલા કાર્ય માટે સંતોષ દર્શાવ્યો હતો. આંગ્લ-હિન્દી વર્તમાનપત્રોએ પણ એમનાં મુકતકેદે વખાણ કર્યો હતા, નામદાર આગાખાન પણ મુસ્લીમ લીગના પચાસેક અગ્રગણ્ય સભ્યો સાથે નાગપુરમાં મુસ્લીમ લીગની એક મળી હતી ત્યાંથી અલ્લાહાબાદમાં રાષ્ટ્રીય સભા મળી હતી ત્યાં ખાસ સર વિલિયમનાં પ્રમુખપદ નીચે, હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચેના સંબંધ વિશે વિચાર કરવા મળેલી એક ખાસ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા હતા. જેઓ રાષ્ટ્રીય સભામાંથી ખસી ગયા હતા તેઓના તરફથી પણ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી, પ્રાગતિકોના જત્રે વિભાગોમાં પાછું ઐક્ય શી રીતે થાય તે સુચવનારા પત્રો તથા તારો એમના ઉપર આવ્યા હતા; અને તેમાં તેઓએ ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય સભાવાળાઓ સાથે તેમને ગમે તે મતભેદ હોય છતાં સર વિલિયમ વેડર્જર્ન માટે તો તેમને અતિશય રનેહ, ભક્તિ, અને આખાર સિવાય બીજી ક્ષામણી છેજ નહિ, આ પ્રમાણે અમારા દેશની સ્થિતિના એક અણીના પ્રસંગે, એક વિદિકાર તરીકે અમે ૧૯૧૦ માં સર વિલિયમને બોલાવવાને આતુરતા દર્શાવી હતી. પરંતુ બીજાં પણ એક કારણસર એમને મોટે અંગે આતુર હતા. ૧૯૦૮ ની સુધારાની યોજનાએ અમારા પ્રતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ ખોલ્યું છે એમ હું અગાઉ કહી ગયો છું; જે કે એ યોજના સાથે, જે અંગ્રેજ રાજ્યતંત્રીઓ લૉર્ડ મોર્લી અને લૉર્ડ મિન્ટોનાં નામો ખાસ કરીને જોડાયલાં રહેશે, તોપણ, ખરું જોતા, કોંગ્રેસે હિન્દ અને ઇંગ્લંડમાં, પચોસ વર્ષ સુધી જે પાયો નાંખવાનું કાર્ય કર્યું છે તેને લીધેજ એ સુધારાનું ચણતર ઉત્તુ યવા પામ્યું છે. ઇંગ્લંડમાંનું કમી, જે કટલીક રીતે હિન્દમાંનાં કાર્ય કરતાં વધારે અગત્યનું હતું, તે ખરું જોતાં એ એકનિશ્ચ અંગે ઉદાત્ત અંગ્રેજ આત્માઓનું કાર્યજ હતું—એક મિ. હ્યૂમ જેઓ દુબાંગે અત્યારેજ ઘણીજ ગંભીર માંદગી ભોગવે છે, અને બીજા સર વિલિયમ વેડર્જર્ન. ખેસક, હિન્દના બીજા મિત્રોએ પણ વખતો વખત આ કાર્યમાં

ગોરે ધણે અંશે મદાય કરી છે, પરંતુ ખરેખરો બાર તો આ જે બ્યકિંગએબેલ ઉપાડયો છે; અને સર વિલિયમની, એકચિત્ત બક્તિ, અર્નવરત વિધમ, અપ્રતિમ કૌશલ્ય, અને અપરિમિત ધૈર્ય સિવાય આ કાર્ય આટલાં બધાં વર્ષો સુધી ચાલુ રાખી શકાયું ન હોત, તેમ આટલું બહુ ફળદાયી પણ ન નીવડત, એમ કહેવામાં લવલેસ અત્યુક્તિ નથી.

અમલદાર તરીકે હિન્દ સાથે પચીસ વર્ષ સંબંધ રાખ્યા પછી, સર વિલિયમને અમારે માટે આ કાર્ય સ્વેચ્છાએ ઉપાડી લીધું, અને હિન્દની સેવામાં બીજાં પચીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે, એ જોઈ બહુ આનંદ થાય છે. જેઓ એમને ઓળખે છે તેમને કહેવાની જરૂર નથી કે, હિન્દ અને હિન્દી બંનેના લાભોને માટે શું જરૂરનું છે તે વિષેનાં તીવ્ર જ્ઞાનને લીધેજ આ કાર્ય કરવા માટે તેઓ પેરાયા હતા. અભાવે, સર વિલિયમ હિન્દીના જનપદવારની મલ્લજનના નમતા છે. એમને શાંત, જીવન પ્રિય છે, પોતાના બગીચામાં કામ કરવા પ્રતિ બહુ બાવ છે, અને મુસાફરીનો તેમને ગોખ છે. હિન્દી સનંદી નોકરીમાંથી મુક્ત થયા પછી એમનાં આ વ્યાસગોમાંજ એઓ ખુશીથી ગચ્છા રહી શકત અને તે ઉપરાત પ્રમાણમાં વધારે મુખથી પાસાંમેન્ટમા વિરાગ્યાનો વેબવ બોગવી શકત—કેટલાંક વર્ષ થયા એઓ પાસાંમેન્ટના મઠ્ય તો હતાજ અને હજી હોય ત્યાં સુધી તેઓ સમ્ય તરીકે ચાલુ રહી શકત. પરંતુ એમને લાગ્યું કે હિન્દને, એમની જરૂર છે, એટલે એમણે, પોતાનો કાળ, પોતાની કાર્યશક્તિ, અને પોતાનાં સૌ સાધન નિ સંપ્રેય હિન્દને ચરણે ધરવાનો નિશ્ચય કીધા. મજારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હિન્દને માટે વખતે વખત, જખરો પુકાર ઉઠાવનારા અંગ્રેજો આ દેશમાં અગાઉ નથી ચઢ ગયા એમ નથી. એડમંડ અકંથી માડીને ચાર્લ્સ ઓડે સુધી મહા પુરુષોની પરપરાએ પાસાંમેન્ટમા હિન્દને માટે લડત ચલાવી છે. અને હિન્દ હમેશાં તેમનાં નામ સ્મૃતિ અને કૃતચતા સાથે રમરણમાં રાખશે. પરંતુ જીવનનો તેમનો વ્યવસાય એકલો હિન્દ જ, અથવા મુખ્યત્વે કરીને હિન્દ જ નહિ કહી શકાય. તેમની પ્રણય ન્યાયવૃત્તિને લીધે જેઓ વખતો વખત હિન્દને

ઉપયોગ કરીશું તો આ રાજ્યતાંત્રને બદલે, ધીમે ધીમે, એવું રાજ્યતાંત્ર અમે મેલવી શકીશું, કે જેની ઉપર લોકનિયુક્ત ન્યાયદાર સમીપે અમલદારોની સામે રહી દીકા કરી શકશે, અને તે દીકાને અનુસરીને તે ચલાવવામાં આવશે. અને મને તો આ, પ્રગતિ પ્રતિ એક મહત્વનું પગલું લાગે છે. હું ધારું છું કે, આ દેશના (ઈંગ્લંડના) લોકોને કે પાસાંમેન્ટને તરફી આપ્યા સિવાય અમે અમારી સર્વે ન્હાની ન્હાની ફરીઆદો સરકારનાં ધ્યાન ઉપર અસરકારક રીતે લાવી શકીએ એવી ભર્તનું તંત્ર હવે હિન્દમાં ઉત્પન્ન થયું છે. રાજ્યનીતિના કે સિદ્ધાન્તોના મહા પ્રશ્નોના નિર્ણય માટે તો અમારે હજી આ દેશ પરજ આધાર રાખવાનો છે; પણ સર વિલિયમ વેડર્બર્ન અને તેમના સહકારીઓના પરિશ્રમનું પગિણામ એ આપ્યું છે કે અમારી ન્હાની ગરબે પૂરી પાડી શકે એવું અને અમારૂં ભાવી ઘડવામાં અમને સારો પ્રયત્ન કરવાની વધુ શક્તિ આપે એવું પ્રગતિનું આધન અમને હાથ લાગ્યું છે. આ કારણથી, સર વિલિયમે અમારું નિમન્ત્રણ અચૂક સ્વીકાર્યું ત્યારે અમને આનંદ થયો હતો. એઓ હિંદુસ્થાન આળ્યા ત્યારે અમને હર્ષ થયો હતો, અને ઉમંગે આદરેલું પોતાનું કાર્ય, આટલી અવસ્થાએ અને આવી કુશળી હાલતમાં, તબીબત જાજી બગાડ્યા વિના, આટોપી લઈ એઓ સ્વદેશ જઈ શક્યા તે જોઈ અમને વિશેષ હર્ષ થયો હતો. સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે મારે સર આલ્મ અને લેડી સ્વાને આ સમારંભની વ્યવસ્થા કરવાનો જે ભાર મ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે માટે તેમનો, અને આજ સાંજે આપ સૌ હાજર રલાં છે તે માટે આપ સૌનો અતંકરણપૂર્વક આભાર માનવાનું જ કાર્ય રહે છે.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક અને 'હોમ ચાઈસ.'

[વિધાયત ખાતેના ખર્ચ (હોમ ચાઈસ) ઝાળ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માટે લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકનો આભાર માનવાનો તથા એ ખાજત છેવટનો નિઠાસ લાવવા માટે એક કમિટી નીમવાની આમની સભાને અરજ કરવાનો ઠરાવ સન ૧૮૯૩ માં લાહોરમાં મળેલી કૉંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરતાં રા. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ કરેલું બાજણ.]

પ્રમુખ સાહેબ, મન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, મારે જે ઠરાવ રજુ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણ છે:—

‘ આ કૉંગ્રેસ વિધાયત ખાતેના ખર્ચનો બાર ઝાળે કરાવવા માટે લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે કરેલી જોસદાર વડીલાત માટે તેમનો ખરા દિલથી આભાર માને છે, અને માન સાથે આમની સભાને વિનવે છે કે તેણે એ પ્રશ્નનો ન્યાયપુરસ્કર નીવેડો લાવવા માટે સત્વર પોતાના સભાસદોની એક કમિટી નીમવી. ’

આ વિષય સંબંધે ગયા એ મહિનામાં ઉમરાવોની સભામાં લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે રજુ કરેલા એક ઠરાવ ઉપર બહુ અગત્યનો વાદવિવાદ થયો હતો, અને બંને પક્ષોમાંના જવાનદાર સભ્યદારીઓ તરફથી અચો દરમ્યાન ગંભીર આક્ષેપો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા, તે તમોને સૌને ખબર હશે. આ આક્ષેપો એવા હતા કે, જે ઇંગ્લેન્ડની સરકારને ટાઈપીર ન્યાય મંદિરમાં ખડી કરવામાં આવે તો તેની સામે એક આખું આરોપપત્ર ધડી ટાઢવા માટે એ અચો દરમ્યાન થયેલી કષ્ટગુણતનોજ આધાર મને બસ થાય. એ અચો દરમ્યાન કષ્ટગુણ કરવામાં આવ્યું હતું કેવર્ષોથી હિન્દી પ્રધાન તથા વાઈસરૉય તરફથી વાંધા લેવામાં આવ્યા છતાં, ઇંગ્લેન્ડે વાજબી રીતે જે ખર્ચ આપવું જોઈએ તેનો બાર હિન્દી તીજેરી ઉપર નાંખવામાં આવે છે. લૉર્ડ ક્રિમ્મર્લીએ કષ્ટગુણ કર્યું હતું કે આતુ દારણ માત્ર ઈડિયા ઓફિસનું, વડી તીજેરી અને વૉર ઓફિસના એકત્ર થળ

* આ સબ્જ એના મૂળ અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે, એટલે જુદાનો સ્વીકાર—admission.

આગળ કશું ચાલતુ નથી એ છે. ડ્યુક ઑફ આર્માઇલે બીજી એઃ અગત્યની હેક્ટિકટ પ્રગટ કરી હતી. તેમણે, ધીમા સૂચી ક્ષુ હતુ-કારણ કદાચ એવું હોય કે આ સુર બીજા ન માંભજે-કે બ્રિટિશ પ્રજાએ આ બાબતમાં ઢીલા રહેવું નેમ્તુ નથી, અને આ બાબત મોટી ફરિયાદ છે એવી વાત હિંદ પહેાંચી જાય તે પહેલાં એ ફરિયાદની દાદ મળી જવી નેમ્તુએ. પણ ડ્યુક ઑફ આર્માઇલેને ખબર હોય એમ લાગતું નથી કે આજ રાષ્ટ્રીય સભાને સ્થાનેથી લાંબો વખત અગાઉ મિ. પાવર, મિ. નવરોજી કુન્ડુનજી અને બીજા મુદ્દર્યોએ આ ગેરબાબતી બોજા વિરુદ્ધ નેસદાર ફરિયાદ ઉઠાવી હતી. વિલાયત ખાનેના ખર્ચના, ખાસ કરીને ગયા ત્રીસ વર્ષના, આંકડા જોશો તો તમેને જણાશે કે તે ૭૦ લાખ પૌડથી વધીને ૧ કરોડ ૬૦ લાખ પૌડ સુધી ગયા છે. જો તેના રૂપીઆ ગણીએ તો તે ૭ કરોડથી વધીને ૨૦ થી તે ૨૬ કરોડ સુધી ગયા છે. સાથે સાથે એટલું કહી દેવું વાજબી છે કે આ વધારાનો મોટો ભાગ એવો છે કે તે બાબત આપણે આમની સભા પાસેથી કાઢી પણ દાદ માગી શકીએ નહિ, કારણ હિંદની સરકારે ઈંગ્લંડમાં કર્ન હીધું છે, અને તે ઉપર બાજ આપવું જ નેમ્તુએ. આપણે ખાસ જો બાબતમાંથી મોકળા થવાની દાદ માગવાની છેઃ એક ઈડિયા ઓફિસને અંજે થતો ખર્ચ, અને બીજી, ઈંગ્લંડમાં રહે હિંદી લગ્નકરને અંજે થતો ખર્ચ. ઈડિયા ઓફિસને અંજે થતા ખર્ચ વિષે હું બોલીશ નહિ, કારણ કે જો કે તે ઓફિસમાંથી કેટલાક આબરુદાર પરંતુ નિરુપયોગી અને વિધ્નસતોપી બુદ્ધાઓને મોકળે હાથે પગાર આપવામાં આવે છે, છતાં બીજી બાબતોના મુકાબલે એ એક ન્હાનકડી બાબત છે. અને હાલ તુરત તેને પડતી મુકવાને દરકત નથી. ઈંગ્લંડને આપવા પડતા લશ્કરી ખર્ચ સંબંધે ગયા ત્રીસ વર્ષના આંકડા તમે જોશો તો જણાશે કે તે ખર્ચ ૨૦ લાખ પૌડથી વધી ૫૦ લાખ પૌડથીએ વધારે થઇ ગયો છે, અથવા જો કરોડ રૂપીઆ ને જાહેલે ૮ કરોડ જેટલો થયો છે. નવું લશ્કર ઉભું કરવાના ખર્ચનો આંકડો પણ ભારે છે. વૉર ઓફિસને માણસ દીઠ ૧૯ પૌડનો ખર્ચ થાય છે, પણ હિંદુસ્તાન પાસેથી ૧૦૫ પૌડ લેવામાં આવે છે. સર આલ્ડર્સ ડિલ્ક જેવા અમાધારણ વજનવાળા

પુરુષ કથું છે કે જે હિન્દની સરકારને આ બાબતમાં પોતાનું ધાર્યું કરવા દેવામાં આવે, અને નવા માણસો શોધી લેવાનો અધિકાર આપવામાં આવે તો, સગમગ પોણા કરોડ રૂપીઆ જેટલી રકમ બચી રહે. લશ્કરી સરસામાનના ખર્ચમાં પણ ફેરફાર થયાં કરે છે. ૫૦ લાખ રૂપીઆની નીચે તો એ ખર્ચનો આંકડો કદી ગયો નથીજ, અને ગયે વર્ષે તો એક કરોડ હતો. બહુ જ નામોશીની વાત છે કે વૉર ઓફિસ પોતે પૂરા પાડેલા સામાનની બારે કીમત લે છે એટલું જ નહિ પણ કંત્રાટમાંથી નફો ખાવાને મથે છે. હિંદી લશ્કર લાવવા લઈ જવાના ખર્ચ તરફ જોઈશું તો જણાશે કે હિંદમાં લશ્કર લાવવા માટે, અને તેને પાછું લઈ જવા માટે હિંદના ખર્ચે અમુક વહાણો બાંધવામાં આવે છે, તેનું ખર્ચ પણ બહુ ભારે છે. હવે મારું કહેવું એવું છે કે આ મ્હોટાં વહાણોને બદલે સામાન્ય આગ-બોટામાં બીજા ઉતાડોની માફક ઓટિય લશ્કરને લાવવા લઈ જવામાં આવતું હોય તો શી હરકત છે! કારણ આ મ્હોટાં વહાણો વર્ષમાં પાંચ મહિના તો પડી રહે છે, અને તેની પાછળ ધણો મોટો અને વગર લેવેદેવેનો ખર્ચ કરવો પડે છે. હજી એક બાબત રહે છે: તે એ કે વૉર ઓફિસ લશ્કરને સગમગ ત્રણ સાડાં ત્રણ લાખ જેટલું પેન્શન આપે છે. ગયે વર્ષે લૉર્ડ નોર્થબ્રુકે તેના વિરુદ્ધ નેસદાર પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, અને જણાવ્યું હતું કે ગયા વીશ વર્ષે દરમ્યાન ઈંગ્લંડ પોતાનું હજી ઉપરાંત ૪૦ લાખ જેટલા વધારે ખાઈ ગયું હતું. આ સિવાય બીજી બાબતો પણ અહીં કહેવા જેવી છે, પણ હું એટલુંજ કહીશ કે આ વિષયનો જે કાંઈ ઉડો અભ્યાસ કરશે તે એવા નિર્ણય ઉપર આવશે કે આ ખર્ચ ને ઈંગ્લંડ અને હિંદુસ્થાન વચ્ચે વધારે વાજબી અને ન્યાય રીતે વહેંચી લેવામાં આવે તો સગમગ ૧૦ લાખ પૌંડ અથવા ૧૫ કરોડ જેટલા રૂપીઆ હિંદી તીજેરીમાંથી જતા અટકે. હિંદ અને ઈંગ્લંડ વચ્ચે આ ખર્ચ ને રીતે વહેંચી લેવામાં આવે છે તે રીત એવી છે કે ગોલ્ડ-સ્મીથના “વિકર ઓફ વેસ્ટ્રીલ્ડ”માંના વામનજી અને રક્ષમની વાત મને વારેવારે યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. ઘણે પ્રસંગે ઈંગ્લંડને હિંદ પાસેથી લશ્કર મંગાવવું પડ્યું છે અને ઘણે પ્રસંગે હિંદને ઈંગ્લંડ પાસેથી લશ્કર

મંગાવવું પડ્યું છે. પણ ત્યારે ત્યારે ઈગ્લેડે લશ્કર મંગાવ્યું છે ત્યારે તે તેનો ખર્ચ આપવાનું ભૂલી ગયું છે, ત્યારે હિંદે ત્યારે ત્યારે મંગાવ્યું છે ત્યારે ત્યારે તેને સધળો સાધારણ અને અસાધારણ ખર્ચ ભરી આપવો પડ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ વાર તો સીપાઈઓ ઉભા કરવાનો ખર્ચ પણ હિંદ પાસેથી કઢાવવામાં આવ્યો છે. આ સધળી બાબતો સંબંધે ફરિયાદ ઉઠાવવામાં આપણે લવલેશ ખોદું કરતા નથી, અને લૉર્ડ નોર્થસ્ટ્રોકે આપણી જે પ્રૌઢ સેવા બજાવી છે તે માટે તેમને આપણા ઘણા ઘણા ઉપકાર ઘટે છે. આ ઠરાવના પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્થાનના વાજખી હજો માટે નેસદાર વજીલાત કરવા માટે લૉર્ડ નોર્થસ્ટ્રોકનો આભાર માનવામાં આવે છે, અને બીજા ભાગમાં આમની સલાને વિનવવામાં આવે છે કે તેમણે આપણને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી આખરે ખર્ચ વાજખી રીતે ફાળે પડે તેવી રીતે આખા પ્રશ્નનો વિચાર ચલાવવા માટે એક કમિટી નીમવી. આટલું કહી આ ઠરાવ આપ દરેકની અનુમતિ માટે આપની સમક્ષ હું રજૂ કરું છું.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પાંક્ત.	અગુદ	શુદ્ધ
૫	૧૯	કેટલી	કેટલીક
૯	૧૨	નિષ્ઠાથી	નિષ્ઠાથી
૯	૧૩	ખખર	ખખર
૧૩	૧૦	એ	એક
૧૬	૨૯	હુંડે	હુંડે
૬૪	૨૯	નશિયતે	નશિયતે
૭૨	૨	કમિટીએ	કમિટીએ

આ પુસ્તક ચિતામન મજાસમ દેવલેખે નં-૩૬૪૨ રોડ ઉપર આપેલા
“મુળઈ ગેબવ પ્રેસ” માં છાપ્યું;

અને

ઓફ ઇન્ડિયા હોમ રસ લીમીટી મુળમની શાખાના મંત્રી
શંકરલાલ મેલાબાઈ બેંકરે, રૂપા, હોર્નબી રોડ,
મઠ, મુળમ, પ્રકટ કર્યું